

บทที่ 4

วิเคราะห์ภาษายาพื้นบ้านอีสาน

จากการวิเคราะห์คัมภีร์ยาโบราณอีสานพบว่าหมอพื้นบ้านอีสานบันทึกตำรายาอีสานด้วยภาษาอีสานในการบำบัด รักษา และป้องกันโรค ดังนี้

หมวดที่ 1 หมวดชื่อโรค

คัมภีร์ยาโบราณอีสานได้ระบุชื่อโรค หรืออาการของโรค จำแนกเป็น 7 กลุ่ม จำนวน 125 อาการ ได้แก่

1.กลุ่มโรคตา คอ จมูก และระบบหายใจ ได้แก่

1.1 โรคตา ได้แก่

- 1.1.1 ตามัว หมายถึง อาการตาพร่ามัว มองเห็นไม่ชัดเจน
- 1.1.2 ตาเป็นพว้า หมายถึง อาการตาเป็นฝ้า มองเห็นไม่ชัดเจน
- 1.1.3 ตาแดง หมายถึง อาการตาแดง อาจเกิดจากตาอักเสบ

จากการติดเชื้อ หรือเป็นต่อเนื้อ

- 1.1.4 ตาส่อน หมายถึง อาการมีจุดขาวอยู่ตาดำ มีเม็ดอยู่ในตา หรือตาขาวกินตาดำ อาการเหล่านี้จะเกิดตาแดงแล้วตาส่อน หากรักษาไม่หายจะตาบอดในที่สุด
- 1.1.5 ตาตุ่ม หรือตากุ่ม หมายถึง อาการตามีตุ่ม อักเสบเกิดขึ้นที่เปลือกตา ในบางรายจะตาบวม เกิดจากการแพ้ยา หรือชาวบ้านเรียกอีกชื่อว่า ตาเป็นกุ้งยิง
- 1.1.6 ตาเปียก หรือ ตาจั้น หมายถึง อาการตาแฉะเกิดจากน้ำตา เอ่ออยู่ในตา น้ำตาจะซึมออกมาทั้งวัน สร้างความรำคาญให้แก่คนไข้
- 1.1.7 ตาบอดตาใส หมายถึง ภาวะอาการที่คนไข้มองไม่เห็น หรือ มองเห็นไม่ชัดเจน แต่ทว่าดูภายนอกลูกตาจะเหมือนคนปกติ แต่จะมีลักษณะของคนตาลอย

1.2 คะยือ หรือ กะยือ หรือหืดหอบ หมายถึง อาการคนไข้เหนื่อย แน่นหน้าอก หายใจไม่สะดวก หายใจหอบและมีเสียงดัง มีเสมหะติดคอ

ชาวบ้านได้แบ่งระดับการหอบของโรคกะยือตามความรุนแรงออกเป็น 4 ระดับ (อุษา กลิ่นหอม, 2552: หน้า 39) ได้แก่ คะยือแมว คะยือหมา คะยือเสือ และกะยือช้าง โรคนี้มีสาเหตุมาจากการแพ้ละอองเกสร ขนสัตว์ และฝุ่นต่าง ๆ

1.3 ชะดวงตั้ง หรือ ริดสีดวงจมูก หมายถึง อาการคันและแน่นจมูก หายใจไม่สะดวก เจ็บ คันคล้ายจะเป็นหวัด ในช่องจมูกเหมือนมีเสลดมาติดอยู่ที่จมูกหรือลำคอ บางรายมีอาการเรื้อรัง บางรายไม่มีความรู้สึกในการรับกลิ่น อาจจะมีน้ำมูกออกมาเป็นหนอง บางรายมีติ่งเนื้อและเมือกอุดกั้นของไซนัส อาจมีอาการปวดหัวคิ้วหรือโหนกแก้มร่วมด้วย

1.4 แขว่บหมั้น หมายถึง อาการปวดฟัน ฟันไม่แข็งแรง และเหงือกอักเสบ หรือเหงือกบวม ในบางรายอาจมีเลือดออกเรื้อรัง

1.5 ฟัดใจ หมายถึง อาการหายใจฝืด หายใจไม่สะดวก

1.6 เสลด หมายถึง อาการมีเมือกข้นเหนียวขึ้นมาจุกที่คอ และปิดหลอดลม ทำให้หายใจไม่ออก อาจทำให้เสียชีวิตได้

1.7 ไอ หมายถึง อาการไอไม่หยุด ระคายคอ มีหลายประเภท เช่น ไอแบบแห้ง ไอมีเสมหะ ไอเรื้อรังเป็นเวลานาน เรียกว่า ไอปี และไอเดือน เป็นต้น

1.8 ชมมอคงค หรือ ชะมอคงค หมายถึง อาการเจ็บคอ กลืนน้ำลายลำบาก คล้ายอาการทอมซิลอักเสบ

1.9 คัดอก หรือ เจ็บเสียดหน้าอก หมายถึง อาการแน่นหน้าอก หายใจลำบาก หายใจไม่สะดวก หายใจไม่อิ่ม ในบางรายจะมีอาการทรมานทรมายเหมือนคนใจจะขาด พุดไม่ได้ ดังปรากฏในคัมภีร์ยาโบราณอีสานตอนหนึ่งในการรักษาอาการตามัว (หน้า 53-54) เช่น ยาตามัว เอาอิงอ้อยมาเผา บดใส่น้ำหมาก ใสดาแจ่งดี ๆ ถอดความได้ว่า ยารักษาอาการตามัว เอาอิงอ้อยมาเผาไฟ บดใส่น้ำหมาก ใสดาสว่างดี

คัมภีร์ยาโบราณอีสานระบุการรักษาอาการคะยือ หรือคะยือ หรืออาการที่ดหอบ (หน้า 27) บางตอนว่า

ยาคะยือ ให้เอาน้ำผึ้ง น้ำเกียง หนึ่งห้องนาค เอามาเผาบดใส่ ดอมกัน กินดี ๆ ถอดความได้ว่า ยารักษาโรคคะยือ หรือที่ดหอบให้เอาน้ำผึ้ง ยางต้นรัก หนึ่งห้องนาค เอามาเผาบดใส่ รวมกันกินดี

2. กลุ่มโรคที่เกี่ยวกับระบบทางเดินอาหาร ได้แก่

2.1 มูก หมายถึง อาการถ่ายอุจจาระเป็นมูก ในบางรายอาจจะมีเลือดออกปนกับอุจจาระร่วมด้วย

2.2 ท้องหมักหมัน หรือท้องบักกิว หมายถึง อาการปวดท้องบิดมวลง มีลมในท้อง มีกรดในลำไส้คล้ายกับโรคกระเพาะ ในบางรายอาจจะมีเลือดปนมากับอุจจาระ

2.3 ลงท้อง หมายถึง อาการท้องเสีย ถ่ายอุจจาระบ่อย ๆ อุจจาระเป็นมูกเลือดเป็นปืด

2.4 ลงเลือด หรือ โล่งเลือด หมายถึง โรคของสตรี อาการมีเลือดของระดูออกมามาก มดลูกทะลุ หรือสตรีก่อนหมดประจำเดือนประมาณ 1 ปี เมื่อมีประจำเดือนจะมีเลือดออกมากกว่าปกติ ขยับตัวทุกครั้งเลือดจะออกมากทุกครั้ง

2.5 เสียดท้อง หรือเสียดท้องสองหน หมายถึง อาการจุกเสียดแน่น มีลมมวนอยู่ในท้องทำให้ปวดท้องและเจ็บบริเวณลิ้นปี่ ในบางรายมีอาการปวดท้องเป็นระยะ หรือจุกเสียดท้องบ่อย ๆ

2.6 ลม หรือ ลมขึ้น หรือ โรคลมก้อง หมายถึง อาการมีจุกเสียดท้องเนื่องจากมีลมในกระเพาะอาหาร หรือลำไส้มาก บางรายจะเรอบ่อย ๆ ในบางรายจะมีการผายลมร่วมด้วย หมอยาเรียกอาการเหล่านี้ว่าลมพ้อขึ้นพ้อลง

2.7 ลมปิดตะนาส หมายถึง อาการจุกเสียดท้อง มีไข้ตัวร้อน ใบหน้าจะแดง เป็นริดสีดวง ตีนตายมือตาย ปวดหัว ในบางรายปวดทั้งตัว ไอเสียงแหง

พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย (2553: หน้า 184 และ 224) ระบุว่า

ลมปัตฆาต หมายถึง โรคลมชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมักมีอาการปวดเมื่อยแนวเส้นปัตฆาต คือ เส้นที่มีจุดเริ่มต้นบริเวณขอบเชิงกรานด้านหน้า แล่นถึงตาตุ่ม เส้นด้านบนจะแล่นไปด้านหลัง ขึ้นข้างกระดูกสันหลังถึงบริเวณต้นคอ ขึ้นศีรษะลงมาบริเวณที่แขน เคลื่อนไหวไม่สะดวก

2.8 กะบุร หรือ กปุร หรือ กบุรทอ้ง แบ่งเป็น 4 ประเภท ได้แก่

2.8.1 กะบุนเลือด

2.8.2 กะบุนลม

2.8.3 กะบุนทอ้ง

2.8.4 กะบุนเต่า

โรคนี้อาจเกิดได้ทั้งผู้ชายและผู้หญิง อาการวิงเวียนศีรษะ หน้ามืด หายใจไม่เต็มอ้อม สาเหตุในผู้หญิงเกิดจากการเอาเลือดเสียออกไปหมดหลังคลอดบุตร หรือกินอาหารแสลงโรค ในบางรายหัวเหน่าของสตรีจะอักเสบ หรือมดลูกอักเสบ

2.9 โทก หรือ โทกแตก หรือ หมากโทก หรือ กรดไหลย้อน หมายถึง อาการเจ็บแสบที่คอ กลืนน้ำลายลำบากเหมือนมีก้อนอยู่ในคอ แสบลิ้นเรื้อรัง จุกแน่นและแสบบริเวณหน้าอกคล้ายอาหารไม่ย่อย เรอเปรี้ยว รู้สึกแสบหรือมีรสขมไหลย้อนเข้ามาในปาก มักจะเกิดมากหลังอาหารมื้อหลัก ในบางรายอาจจะมีเลือดปนออกมาด้วย

โรคโทกแตกนี้ หมอพื้นบ้านอีสานจำแนกย่อยออกเป็น 4 ชนิด ตามลักษณะของอาการ ได้แก่

2.9.1 หมากโทกแตกเลือดออกคอ

2.9.2 หมากโทกลม

2.9.3 หมากโทกแตกแม่ขึ้น

2.9.4 หมากโทกทอ้ง

2.10 ชีไม่ออก หมายถึง อาการท้องผูก ถ่ายอุจจาระไม่ออก

2.11 ฮาก หรือ ชีฮาก หรือ โรคชีเพี้ย หมายถึง อาการอาเจียน ในบางรายจะมีลมในกระเพาะหรือลำไส้ร่วมด้วยเรียกว่า โรคฮากลมขึ้น

2.12 ทอ้งชี หมายถึง อาการท้องเดิน

2.13 ซะเอิก หรือ ซะอิก หรือ สะเออะ หมายถึง อาการสะอึกและลมแน่นหน้าอก สะอึกไม่หยุด คัดอก สาเหตุเกิดจากการเคลื่อนกักของกระบังลมทำงานไม่ปกติ การหายใจไม่ปกติ ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานได้กล่าวถึงการรักษาอาการโทก หรือ โทกแตก หรือ กรดไหลย้อนตอนหนึ่ง(หน้า 32)ว่า

ยาหมากโทกแตก ฮากขามป้อม ฮากหมากขมอ ฮากแหน ฮากหันแดง
ชั่งทอ้งกัน หุงหม้อใหม่กินดี ๆ

ถอดความได้ว่า ยารักษาอาการโทกแตก หรือ กรดไหลย้อนให้ใช้รากมะขามป้อม รากขมอ รากแหน รากหันแดง ชั่งให้เท่ากันแล้วนำไปหุงหม้อใหม่(หม้อดินใหม่) กินดี คัมภีร์ยาโบราณอีสานได้บันทึกตำรับการรักษาอาการท้องชี่ หรือ ทอ้งเดิน และรักษาโรคพยาธิไวดอนหนึ่ง (หน้า 52)ว่า

ยาทอ้งชี่ ฮากหมาก แล ๆ เผากินเป็นชี่กะตึกก็ดี ๆ

ถอดความได้ว่า เอรารากหมาก แล เผากินเป็นขี้กะตึก(ยาถ่ายพยาธิ)

3.กลุ่มโรคทางเดินปัสสาวะ ได้แก่

3.1 เยี่ยวอืด หมายถึง อาการปัสสาวะไม่ออก

3.2 เยี่ยวหด หมายถึง อาการปัสสาวะขี้ม หรือปัสสาวะหยดออกมา

เรื่อย ๆ กลั้นปัสสาวะไม่ได้

3.3 เยี่ยวกลั้น หมายถึง อาการกลั้นปัสสาวะ

3.4 มีดทกิด หมายถึง อาการปวดปัสสาวะ กลั้นปัสสาวะไม่ได้ ปัสสาวะไม่สุด น้ำปัสสาวะพุ่งเหมือนคนที่กลั้นปัสสาวะไม่ได้ ในผู้ป่วยชายจะเรียกว่า โรคต่อมลูกหมากโต

พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย (2553: หน้า 206) กล่าวว่า โรคมุตกิด, มุตรกัจฉ, มุตรกฤต มุตรระกฤต หรือมุตรกฤจณ์ ก็มี เป็นโรคชนิดหนึ่ง เกิดกับผู้หญิง ผู้ป่วยมักมีระดูขาว ปัสสาวะขุ่นข้น บางครั้งบริเวณขอบทวารเบาอาจเป็นเม็ดหรือแผล คัน เปื่อย แสบ เหม็นคาว มีอาการแสบอกร กินอาหารไม่รู้รส ปวดหลัง เสียวมดลูก เป็นต้น

ตำราแพทย์ไทยหลายเล่มแบ่งมุตกิดออกเป็น 4 จำพวก ได้แก่

1) ปัสสาวะเป็นขี้เลือดมีกลิ่นเหม็นเหมือนปลาเน่า

2) ปัสสาวะเป็นเลือดจาง ๆ สีเหมือนน้ำขานหมาก

3) ปัสสาวะเหมือนหนองจาง ๆ เหมือนน้ำขาวข้าว

4) ปัสสาวะเป็นเมือกหยดลงเหมือนน้ำมูกไหล

3.5 เจี้ยวเหลียง หรือ เยี่ยวเหลียง หมายถึง อาการปัสสาวะมีสีเหลือง

3.6 เจี้ยวเลือด หรือเยี่ยวเลือด หมายถึง อาการปัสสาวะเป็นเลือด หรือ

ปัสสาวะมีสีเหลืองปนแดง ผู้ป่วยจะรู้สึกแสบท้อปัสสาวะ

3.7 หนิว (ออกเสียงว่า หนิว) หรือ นิว หมายถึง อาการปัสสาวะไม่ออก

แน่นบริเวณท้องน้อย ปวดแสบปัสสาวะ หรือปัสสาวะขุ่น

หมอพื้นบ้านอีสานจำแนกหนิวออกเป็น 3 ชนิด ได้แก่ หนิวปอด

หนิวขี้แล่น หนิวเลือด

พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย (2553 : หน้า 162-163)

กล่าวว่า นิว เป็นโรคชนิดหนึ่ง เกิดได้ทั้งเด็กและผู้ใหญ่ มีสาเหตุและอาการแตกต่างกันไป ตำราการแพทย์แผนไทยแบ่งนิวออกเป็น 4 ประเภท ได้แก่

1) นิวปุน, นิวศิลาปุน, นิวหิน นิวประเภทนี้เกิดจากหินปุนที่ละลายปะปนอยู่ในน้ำดื่ม หรือจากปุนที่ใช้กินหมาก เมื่อเข้าสู่ร่างกายจะตกตะกอนจับเป็นก้อนขนาดต่าง ๆ กันที่กระเพาะปัสสาวะ ผู้ป่วยมักจะมีอาการขัด ปัสสาวะขุ่น หากก้อนหินปุนนี้หลุดเข้าไปในท่อไต หรือท่อปัสสาวะ จะทำให้เจ็บปวดทรมานมากขณะปัสสาวะ

2) นิวเนื้อ

3) นิวบานทะโรค

4) นิวกษัยกรอน เป็นโรคนิวที่เกิดจากความเสื่อมหรือผิดปรกติของร่างกาย จากความเจ็บป่วยที่ไม่ได้รับการรักษาหรือรักษาแล้วไม่หาย

ในคัมภีร์ยาไบลานอิสานได้กล่าวถึงตำรับการรักษาอาการเยี่ยวบ่อก หรือเยี่ยวอัด หรือปัสสาวะไม่ออก (หน้า 10) ว่า

ยาเยี่ยวบ่อก เอาในหมากขาม บดใส่น้ำผึ้ง กินดี ๆ

ถอดความได้ว่า ยารักษาอาการปัสสาวะไม่ออก ให้เอาเมล็ดมะขามบดใส่น้ำผึ้ง กินดี

น้ำผึ้ง กินดี

คัมภีร์ยาไบลานอิสานได้บันทึกตำรับการรักษาอาการหนิว หรือนิวไว้ (หน้า 22)ว่า

ยานิวทั้งมวล เอาฮาแก้วแฮ ถั่วนก ท่อกันต้มกิน ๆ

ถอดความได้ว่า ยารักษาโรคนิวทั้งหลายให้เอารากแก้วแฮ ถั่วนก ปริมาณเท่ากันต้มกิน

เท่ากันต้มกิน

4. กลุ่มโรคทางเดินอาหารและระบบขับถ่าย ได้แก่

4.1 ขี้ไม่ออก หมายถึง อาการท้องผูก อุจจาระไม่ออก

4.2 สะดวง หรือชะดวง หรือริดสีดวง หมายถึง อาการถ่ายอุจจาระเป็นเลือดสด ๆ ในบางรายอาจจะมีมูกเลือดปน และขณะที่ถ่ายอุจจาระจะมีก้อนเนื้อยื่นออกมา เจ็บและคันบริเวณทวารหนัก

หมอพื้นบ้านแบ่งโรคสะดวงออกเป็น 8 ชนิด ตามอาการของโรค ได้แก่

4.2.1 สะดวงทั่วไป(ริดสีดวงทวาร)

4.2.2 สะดวงท้องมูกเลือด

4.2.3 สะดวงท้องเลือดตกปเหือด (แห้ง)

4.2.4 สะดวงกัดกกแก้ว (พื่น)

4.2.5 สะดวงมาส

4.2.6 สะดวงกำลีน

4.2.7 สะดวงหนองแกมเลือด

4.2.8 สะดวงที่

ส่วนตำราแพทย์แผนไทย (พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย 2553: หน้า 215-216) ได้ให้ความหมายว่า ริดสีดวงเป็นโรคชนิดหนึ่ง เกิดได้กับวัยต่าง ๆ ของร่างกาย เช่น ตา จมูก ลำไส้ ทวารหนัก เป็นต้น แบ่งได้ 18 ชนิดย่อยตามอาการและชื่อเรียกแตกต่างกันออกไป ได้แก่

ชนิดที่ 1 ปาสติญาณะโรค(ริดสีดวงสมอง)

ชนิดที่ 2 มานะโรค(ริดสีดวงจมูก)

ชนิดที่ 3 วิตานะโรค(ริดสีดวงตา)

ชนิดที่ 4 พรินะโรค

ชนิดที่ 5 โรหิณีโรค(ริดสีดวงที่เกิดในลำคอ)

ชนิดที่ 6 วิชิกามะโรค

ชนิดที่ 7 อุระปศโรค

ชนิดที่ 8 อันตะริศโรค

ชนิดที่ 9 อันตคุณโรค

- ชนิดที่ 10 ตาระสกะโรค
- ชนิดที่ 11 อัคคีโชตโรค
- ชนิดที่ 12 วาตะสุตะโรค
- ชนิดที่ 13 อระวิณณโรค
- ชนิดที่ 14 สักเคระโรค
- ชนิดที่ 15 สุวิชิกาโรค
- ชนิดที่ 16 สกะถาณะโรค
- ชนิดที่ 17 ปานทะโรค
- ชนิดที่ 18 กาละสุกระโรค

4.3 ชี้กระตีด หรือโรคพยาธิ หมายถึง อาการถ่ายอุจจาระมีพยาธิปน ออกมาด้วยเป็นครั้งคราว บางคนหิวบ่อย กินจุแต่ผอมแห้ง พุงโร น้ำหนักลด เวลาอนรุ้สึกคันที่ก้น เหมือนมีอะไรมาคันที่รูก้นและง่วงนอนบ่อย ๆ ในบางรายมีอาการปวดท้อง ท้องอืด คลื่นไส้ อาเจียน หรือถ่ายอุจจาระบ่อย สาเหตุเกิดจากการกินอาหารสกปรก ๆ ดิบ

ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานได้บันทึกตำรับการรักษาอาการขับออก หรือท้องผูกตอนหนึ่ง (หน้า 9) ไว้ว่า

ยาสพจขี้บ่ออก เอายอดหมากเหือ ยอดหมากขาม 3 ยอด สัมป่อย 3 ยอด หวานไฟ 3 ฟาน เข้าหมื่น 3 ฟาน สัมป่อย 3 ข้อ ใส่น้ำร้อนกินดี ๆ

ถอดความได้ว่า ยารักษาอาการถ่ายอุจจาระ ให้เอายอดมะงั่ว ยอดมะขาม 3 ยอด สัมป่อย 3 ยอด หวานไฟ 3 ฟาน ขมิ้น 3 ฟาน สัมป่อย 3 ข้อ ใส่น้ำร้อนกินดี

คัมภีร์ยาโบราณอีสานได้บันทึกตำรับการรักษาโรคช้ำกะตีด หรือยาถ่ายพยาธิ หรือโรคพยาธิ ไว้เป็นบางตอน (หน้า 59) ว่า

ยาช้ำกะตีด เอาชากค้อ ชากกาสัก มาเชียว 3 บวย เอา 1 กินดี ๆ
ถอดความได้ว่า ยาถ่ายพยาธิ ให้เอารากค้อ รากกาสัก มาเคี้ยว 3 กระบวย เอา 1 กระบวย กินดี

5.กลุ่มโรคระบบไหลเวียนเลือด ลม และน้ำเหลือง ได้แก่

5.1 สาละบาด หรือ สาละมาส หรือ สันนิบาต หมายถึง อาการวิงเวียน ศีรษะ หน้ามืด อาเจียน ผู้ป่วยบางรายมีอาการเพ้อคลั่ง บ่อยเรื้อรัง

พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย (2553 : หน้า 224) ได้อธิบายโรคสันนิบาตไว้ว่า ในผู้ป่วยบางรายจะมีไข้ สั่นเทิ้ม ชักกระตุก และเพ้อ เช่น ไข้สันนิบาต ลูกนก ไข้สันนิบาตหน้าเพลิง

แพทยศาสตร์สงเคราะห์ซึ่งเป็นตำราแพทย์แผนโบราณฉบับหลวง (สำนักวิชาการและมาตรฐานการศึกษา สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน กระทรวงศึกษาธิการ 2547: หน้า 37-41) กล่าวว่า สันนิบาต คือ อาการไข้เมื่อโทษทั้งสาม ได้แก่ เสมหะ ปิตตะ (กำเดา) และวาตะ (ลม) กำเริบให้โทษขึ้นพร้อม ๆ กัน ทำให้มีอาการเจ็บข้อ กระหายน้ำ ระส่ำระสาย เหงื่อออกมาก ง่วงนอน เจ็บในทรวงอก ทำให้ร่างกายเป็นไข้ พิษของไข้มีอาการหนาวสั่น เป็นเพ้อ เป็นต้น ไข้ตรึงตุกก็เรียก

หมอพื้นบ้านอีสานแบ่งโรคสาละบาด หรือ สันนิบาต ตามอาการของโรคได้
จำนวน 6 ชนิด ดังปรากฏในคัมภีร์ยาโบราณอีสาน ได้แก่

5.1.1 สาละบาดวิน หมายถึง อาการเป็นลม วิงเวียนศีรษะ
อาเจียน

5.1.2 ใช้สาละบาดวิน หมายถึง อาการไข้สูง เป็นลม วิงเวียน
ศีรษะ อาเจียน

5.1.3 ใช้ สาละบาดเลือด หมายถึง อาการหน้ามืด เป็นลม
วิงเวียนศีรษะ อาเจียนและมีเลือดกำเดา

5.1.4 ใช้สาละบาดบ่ฮาก หมายถึง อาการไข้ หน้ามืด เป็นลม
วิงเวียนศีรษะ ไม่อาเจียน

5.1.5 สาละบาดคิงกระด้าง หมายถึง อาการหน้ามืด วิงเวียน
ศีรษะ เป็นลม อาเจียน ร่างกายแข็งกระด้าง

5.1.6 สาละบาดธาตุตายแท้ หมายถึง อาการหน้ามืด เป็นลม
วิงเวียนศีรษะ อาเจียน หลังจากนั้นจะมีอาการอัมพฤกษ์หรืออัมพาตร่วมด้วย

5.2 ป้าง หมายถึง อาการมีไข้ บวมตามบริเวณลำตัว ตาเหลือง มักจะเกิดใน
เด็ก ในตำราแพทย์แผนไทย(พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมไทย 2553 หน้า 184) ระบุ
สาเหตุของโรคนี้ว่า อาจเกิดจากจากเหตุต่าง ๆ ได้หลายอย่าง เช่น ไข้จับสั่นเรื้อรัง โรคทาลัสซีเมีย
ผู้ป่วยมักมีไข้คลุมเครือเรื้อรังร่วมด้วย จึงมักเรียกไข้ป้าง

ส่วนคัมภีร์ยาโบราณอีสานนั้นหมอพื้นบ้านแบ่งโรคป้างตามลักษณะของอาการเป็น
2 ชนิด ได้แก่

5.2.1 ป้าง หมายถึง อาการของโรคป้างทั่วไป

5.2.2 ป้างหลวง หมายถึง อาการโรคป้างที่เป็นมาก

5.3 ชัดระดู หมายถึง อาการของสตรีที่ระดูไม่ปรกติ ในบางรายรอบเดือนมา
กระปัดกระปอย บางรายเลือดแห้งในท้องหรือไม่มีรอบเดือน ทั้ง ๆ ที่ยังไม่ถึงวัยหมดประจำเดือน
ปวดท้อง ร่างกายผอมเหลือง

ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานได้บันทึกตำรับยาการรักษาโรคป้างไว้บางตอนไว้(หน้า 26-27) ว่า
เอาหิน 3 ยอด กระจาย 3 ยอด ชัดเค้า 3 ยอด ข้าวสารท่อน พ่ดำปั้นลูกกอนกิน ป้าง
ดีแล ฯ

ถอดความได้ว่า ให้เอาพุทรา 3 ยอด กระจาย 3 ยอด คัดเค้า 3 ยอด ข้าวสารร่อน
เอาแต่เมล็ดข้าว ใช้พอประมาณแล้วตำปั้นลูกกลอนกิน แก้โรคป้างดีแล

คัมภีร์ยาโบราณอีสานได้กล่าวถึงตำรับการรักษาอาการชัดระดูไว้(หน้า 73) ว่า

พาก 1 คันชัดระดู เลือดแห้งในท้อง ให้เจ็บผอมเหลือง เอาผักหนอก ตำเป็นผง
สมงา กินทุกวันดีแล

ถอดความได้ว่า กลุ่ม 1 หากเลือดระดูมาไม่ปรกติ เลือดแห้งในท้องหรือรอบเดือน
ไม่มา ทำให้ผู้ป่วยผอมเหลือง ให้เอาใบบัวบก ตำให้แหลกละเอียดแล้วนำไปผสมงา กินทุกวันดีแล

6.กลุ่มโรคแม่เฮ็ง

แม่เฮ็ง หรือ มะเฮง หมายถึง อาการของโรคที่ป่วยเรื้อรัง เช่น คับบริเวณผิวหนัง มีแผลเรื้อรังคล้ายผู้ป่วยโรคเรื้อน เป็นต้น อนึ่งหมอพื้นบ้านอีสานบางคน (อุษา กลิ่นหอม. 2552 : หน้า 50) จัดโรคมะเฮ็ง น่าจะหมายถึง โรคมะเร็ง

ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานนั้น หมอพื้นบ้านแบ่งโรคแม่เฮ็งตามลักษณะอาการของโรค เป็น 7 ชนิด ได้แก่

6.1 แม่เฮงคั้น หมายถึง อาการคั้นตามบริเวณผิวหนัง เป็นแผลและเรื้อรัง

6.2 แม่เฮงไฟ หมายถึง อาการคั้นตามตามร่างกาย เป็นแผลลุกลามขยายวงกว้าง ปวดแสบปวดร้อน ทูรันทูราย และเรื้อรัง ถ้าเป็นมากผู้ป่วยมักจะเสียชีวิตในที่สุด

6.3 แม่เฮ็งเลือดเป็นขุม หมายถึง อาการคั้นบริเวณผิวหนัง เป็นแผลพุพอง อักเสบเป็นหลุมลึก

6.4 แม่เฮ็งฝีปากอ้า หมายถึง อาการแม่เฮ็ง มีฝีแตกเป็นแผล อักเสบ

6.5 แม่เฮ็งลาม หมายถึง อาการแม่เฮ็งระยะโรคลุกลาม

6.6 แม่เฮ็งตั้ง หมายถึง อาการแม่เฮ็งที่เกิดที่จมูก

6.7 แม่เฮ็งอุปทม หมายถึง กามโรคเรื้อรัง ใช้เรียกโรคนี้เฉพาะบุรุษ

ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานได้บันทึกตำรับการรักษาโรคมะเฮ็งทั่วไปไว้(หน้า 42) ว่า

ยาแม่เฮ็งให้เอาเคือขัดเค้า ต้นหูลิง ยาหัวต้มกินดี ฯ

ถอดความได้ว่า ยารักษาโรคมะเฮ็งให้เอาเถาคัดเค้า ต้นหูลิง ยาหัว ต้มกินดี

คัมภีร์ยาโบราณอีสานได้กล่าวถึงตำรับการรักษาอาการมะเฮ็งอุปทม หรือกามโรคของบุรุษไว้ตอนหนึ่ง (หน้า 77) ว่า

พาก 1 คัดเค้า 1 หมากแตก งาขาว 1 ซากดอกเกด 1 แก่นหมาก 1 เคือเข้าหมื่น 1 ยาหัว อ้อยดำ 1 ต้มกินดี

ถอดความได้ว่า กลุ่ม 1 ให้เอาคัดเค้า 1 ต้น หมากแตก(ต้นไม้เถา ตอกแตก) งาขาว 1 รากดอกเกด 1 แก่นหมาก 1 เถาขมิ้น 1 ยาหัว อ้อยดำ 1 ต้มกิน ดี

7.กลุ่มโรคอื่น ๆ ได้แก่

7.1 เลือดขึ้น หมายถึง อาการตกเลือด ซึ่ง (ราชบัณฑิตยสถาน กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและแพทย์ทางเลือก, 2553: หน้า 231) ระบุอาการของอาการตกเลือด หรือโรคโลหิต ซึ่งเกิดจากสาเหตุ 7 แบบ ได้แก่

7.1.1 โลหิตคลอดบุตร เป็นเลือดระดูของสตรีหลังคลอดบุตรซึ่งมีลักษณะเป็นลิ่มเป็นก้อน และอาจมีอาการอื่นร่วมด้วย เช่น ขบฟัน ตาเหลือง ตาซ้อน ขอบตาเขียว ริมฝีปากเขียว เล็บมือเล็บเท้าเขียว

7.1.2 โลหิตตกหมกซ้ำ เป็นเลือดตกระดูอันเกิดจากเลือดเน่าที่ไม่ได้รับการรักษา หรือรักษาแล้วไม่ได้ผล ทำให้โรคกำเริบ เกิดเป็นฝีต่าง ๆ เช่น ฝีมดลูก มานโลหิต เป็นต้น

7.1.3 โลหิตต้องพิฆาต เป็นเลือดระดูที่ผสมกับเลือดอันเกิดจากการกระทบกระแทก เช่น ตกต้นไม้ ถูกทุบตี ทำให้เลือดระดูมีอันผิดปรกติไป

7.1.4 โลหิตทุจจริตโทษ เป็นอาการอันเกิดขึ้นช่วงมีระดูที่ผิดแปลกไปจากอาการที่เคยมีเป็นประจำ ซึ่งเมื่อมีระดูแล้วอาการเหล่านั้นยังคงอยู่ หรือรุนแรงขึ้น หรืออาจมีอาการอย่างอื่นแทรกซ้อนเข้ามา

7.1.5 โลหิตเน่า เป็นเลือดระดูเกิดเน่าเสียทำให้มีอาการต่าง ๆ แทรกซ้อน เช่น เลือดเป็นพิษ เกิดผื่น ซึ่งถูกปล่อยเรื้อรังให้เน่าเสีย

7.1.6 โลหิตปกติโทษ หรือปกติโลหิต มีอาการ 2 ลักษณะ ได้แก่

1) อาการก่อนมีระดูอันเกิดขึ้นเป็นประจำทุกเดือนของสตรีแต่ละคน อาจเกิดจากแหล่งที่มาของเลือดระดู จำแนกได้ 5 ประการ ได้แก่ เลือดเกิดแต่หัวใจ เลือดเกิดจากขั้วดี เลือดเกิดแต่ผิวหนัง เลือดเกิดแต่เส้นเอ็น และเลือดเกิดแต่กระดูก เลือดในแต่ละแหล่งนี้อาจทำให้เกิดอาการก่อนระดูที่แตกต่างกัน และเมื่อระดูมาแล้วอาการเหล่านั้นก็จะหายไป

2) อาการก่อนมีระดูอันเกิดขึ้นเป็นประจำทุกเดือนของสตรี

พรหมจรรย์

7.1.7 โลหิตระดูร้าง เป็นเลือดระดูไม่มาตามปกติ มักทำให้เกิดอาการเจ็บปวด ระดูอาจมีสีดำ และมีกลิ่นเหม็นเน่า สีเหมือนน้ำคาวปลา เหมือนน้ำขาวขำ หรืออาจมีก้อน

7.2 บั๊จจุ หมายถึง ชาติพิการ อาการอ่อนเพลีย ไม่มีแรง สาเหตุรับประทานอาหารไม่เหมาะสม การเสียสมดุลของร่างกาย

7.3 เจ็บหัว หมายถึง อาการวิงเวียน และปวดหัวมากเหมือนศีรษะจะแตก

7.4 บาด หมายถึง บาดแผล แพทย์แผนไทยแบ่งบาดแผลออกเป็น 3 ชนิด ได้แก่

7.4.1 บาดแผลจากการติดเชื้อ อาการเป็นผลที่เกิดจากการอักเสบรักษาไม่หาย แผลมีหนอง บางครั้งก็มีไข้ร่วมด้วย

7.4.2 บาดแผลบาดหวาน อาการเป็นผลเบื้อย เน่า บริเวณแผลมีสีแดง มีลักษณะลุกลามขยายไปเรื่อย ๆ

7.4.3 บาดทะยัก อาการปวดและร้อนที่แผล บางรายรุนแรงถึงขั้นหมดสติ ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานนั้นหมอฟันบ้านแบ่งชนิดของบาดหรือบาดแผลออกเป็น 2 ชนิด ได้แก่

ชนิดที่ 1 บาดเป็นแม่ หมายถึง บาดแผลขนาดใหญ่

ชนิดที่ 2 บาดฮวงฮัว หมายถึง บาดแผล.....

7.5 ด้อย หรือ หล่อย หมายถึง อาการมีนชา และปวดตามบริเวณแขนขา ปวดนิ้วมือ นิ้วเท้า หรือลำตัว ร่างกายไม่แข็งแรง มือเท้าหมดแรง เดินเหินลำบาก หยิบจับอะไรไม่สะดวก ในบางครั้งอาจมีอาการหน้ามืดได้ อาการจะเกิดขึ้นเป็นช่วง ๆ ถ้าเป็นนาน ๆ อาจส่งผลให้อ่อนเพลีย แข็งชาลิบ ไม่มีความรู้สึกบริเวณที่เป็น เช่น ปวดเมื่อยแขนขา เรียกว่า อัมพฤกษ์ ถ้าไม่มีความรู้สึกอาจเป็นทั้งตัว หรือครึ่งท่อน หรือข้างใดข้างหนึ่งของร่างกาย เรียกว่า อัมพาต

ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานแบ่งอาการด้อยหรือหล่อยออกเป็น 2 ชนิด ได้แก่

7.5.1 ด้อยเลือดทั่วไป

7.5.2 ด้อยเลือดด้อยลม หมายถึง อาการร่างกายไม่แข็งแรง
เหนื่อยง่าย อ่อนเพลีย กินอะไรก็จะถ่ายออกหมด ปวดท้องมากขึ้นทุกวัน

7.6 ชคิว หมายถึง อาการมือชาเท้าชา หรือ เหน็บชา ในบางรายอาจจะเดินไม่ได้

7.7 ตื่นสั่นมือสั่นอยู่ยัก หมายถึง อาการมือเท้าสั่น เหนื่อยง่าย สูญเสียการทรงตัว
เดินลำบาก

7.8 หมด หมายถึง มุตกิด โรคชนิดหนึ่งมักเกิดในผู้หญิง อาการปัสสาวะไม่ออก
บางครั้งอุจจาระไม่ได้ มีน้ำเมือกสีขาว เรียกว่า โรคหมดขาว ตกขาว ก็ว่า (ปริษา พิณทอง, 2532:
หน้า 856) สาเหตุเกิดจากมดลูกทะลุอันเนื่องมาจากถูกระแหกอย่างแรง หรือเกิดจากการบอบช้ำ
จากการร่วมเพศ เกิดร่วมกับอาการไม่ปกติเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ปวดประจำเดือน

7.9 ขาง โรคนี้มักเกิดขึ้นกับเด็ก อาการมักจะเป็นเม็ดขึ้นในปากและคอ ลิ้นเป็นฝ้า
อาการทั่วไปที่เห็นได้ เช่น เวลานอนมีเหงื่อออกมาก เหม็นคาว ผอมแห้ง ไม่กินอาหาร ปวดศีรษะ
ตัวร้อน ในบางรายจะมีร่างกายผอมแห้ง ไม่แข็งแรง เหนื่อยง่าย พุงโร ก้นปอด สาเหตุเกิดจากการ
กินอาหารไม่เหมาะสมในวัยเด็ก

7.10 ไฟไหม้ อาการ ผิวหนังถูกไฟไหม้ พุพอง ปวดแสบปวดร้อน
ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานได้ระบุตำรับการรักษาอาการเจ็บหัว หรือปวดหัว ไว้บางตอน (หน้า
30) ว่า

ยาเจ็บหัว เอาลูกส้มป่อย ชิง เทียม บดใส่น้ำหมากเว่อ หมักใส่หัว ดีแล ฯ
ถอดความได้ว่า ยารักษาอาการปวดศีรษะ ให้เอาลูกส้มป่อย ชิง กระเทียม บดใส่น้ำ
หมากเว่อ(มะนาวชนิดหนึ่งเรียกว่ามะงั่ว) หมักใส่หัว ดีแล

คัมภีร์ยาโบราณอีสานได้บันทึกตำรับการรักษาต่อยหรือหล่อย ไว้ (หน้า 61) ดังตัวอย่าง

ยาเป็นต่อย เอาฮากตาไก่ ฮากน่าน้อย ฮากขามกินดี ฯ

ถอดความได้ว่า ยารักษาอาการต่อย หรือกล้ำเนื้อหมดแรง ให้เอารากตาไก่
รากน่าน้อย (รากน่าน้อย) รากขาม กินดี

หมวดที่ 2 หมวดร่างกาย

ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานได้กล่าวถึงการบำบัดรักษาโรคที่เกิดกับส่วนต่าง ๆ ของร่างกายด้วย
ภาษาอีสาน สื่อความหมายได้ชัดเจน เช่น

แช่ว	หมายถึง	พิน
ดั่ง	หมายถึง	จุมุก
คิง	หมายถึง	ตัว/ร่างกาย
หัว	หมายถึง	ศีรษะ
ตื่น	หมายถึง	เท้า
หี	หมายถึง	อวัยวะเพศหญิง
ห้า	หมายถึง	อวัยวะ หรืออวัยวะเพศชาย
ทวาร	หมายถึง	ทวารหนัก หรือ ลำไส้ เป็นต้น

ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานได้บันทึกไว้ในตำรับยาในการรักษาอาการเจ็บแหว่ หรือปวดพิน
(หน้า 34-35) ดังตัวอย่าง

ผีเป็นชดววงแห่ว เอาเปือกแทนมาเขียว 3 บวย เอา 1 อม ดีแล ฯ
 ถอดความได้ว่า หากเป็นโรคริดสีดวงพื้น ให้เอาเปลือกแทนมาต้มเคี่ยว 3 กระจบวย
 เอา 1 กระจบวย ใช้อม ดีแล

ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานได้ระบุตำรับยาในการรักษาอาการเลือดตกทวารบางตอน (หน้า 5)
 ไว้ว่า

ยาลงเลือดตกทวาร เอาหญ้าหอมแก้ว หญ้าขัด หญ้าโคยงน้อย ต้ม 3 บวย เขียวเอา
 1 ตัด พริก ขิง เทียม กินดี ฯ

ถอดความได้ว่า ยารักษาอาการลงเลือดแล้วมีเลือดออกในลำไส้ หรือทวารหนักให้เอาหญ้า
 หอมแก้ว หญ้าขัด หญ้าโคยงน้อย ต้ม 3 กระจบวย เคี่ยวเอา 1 กระจบวย ตัดพริก ขิง กระจเทียม กินดี
 หมวดที่ 3 หมวดสมุนไพร

คัมภีร์ยาโบราณอีสานได้ระบุสมุนไพรที่ใช้รักษาโรคจำนวนมาก แบ่งสมุนไพรออกเป็น 3
 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มพืช กลุ่มสัตว์ และกลุ่มสารหรือแร่ธาตุ ดังนี้

กลุ่มที่ 1 พืชสมุนไพร

ในคัมภีร์ยาโบราณอีสาน ระบุสมุนไพรที่ใช้พืชในการรักษาอาการเจ็บป่วย จำนวน 527 ชนิด
 เช่น

ตาเสือ	หมายถึง	ขมิ้นดง
นมลาสี	หมายถึง	นมราชสีห์
ผูกใหญ่	หมายถึง	ต้นบุก
แคน	หมายถึง	ตะเคียน
หนอกใบบก/ผักหนอก	หมายถึง	ใบบัวบก
เขาฮอ	หมายถึง	บอระเพ็ด
หมากแค้น	หมายถึง	มะเจือพวง
หมากหัน	หมายถึง	พุทรา
ตัวหมา/ตดหมา/ตึกหมา	หมายถึง	กระพังโหม
อี่ตุ๋	หมายถึง	ใบแมงลัก
หมากดีด	หมายถึง	ต้อยตั้ง เป็นต้น

เป็นที่น่าสังเกตว่า พืชสมุนไพรเหล่านี้บางครั้งในคัมภีร์ยาโบราณอีสานระบุอย่างชัดเจนว่าให้
 ใช้ส่วนใดของพืชในการปรุงยา ได้แก่

ฮาก	หมายถึง	ราก
เปือก/เปือก	หมายถึง	เปลือก
หน่วย/หมาก	หมายถึง	ผล
โน	หมายถึง	เมล็ด
ยอง	หมายถึง	เส้นใย เช่น ยองหมากขาม
ติว/ติว	หมายถึง	ผิว เช่น ติวไม้ไผ่
น้ำ(สมุนไพร)	หมายถึง	น้ำที่ได้จากพืชสมุนไพร เช่น น้ำคราม (น้ำแช่คราม)

น้ำมะนาว น้ำหมาก น้ำมะพร้าว ยางน้ำเก็ง (น้ำยางต้นรัก) เป็นต้น

ตัวอย่างหมอพื้นบ้านได้บันทึกตำรับยาที่ใช้ในการการรักษาอาการไข้ไม่ออกหรือท้องผูก
ที่ใช้ใบพืชในการปรุงยา (หน้า 9) ไว้ว่า

ยาขับออก ใบดอกซ้อน ตองกล้วยดิบ เข้าหมื่น ท่อกันตำปอนเอาน้ำ เป่าสูทวาร
ออกดีแล

ถอดความได้ว่า ยารักษาอาการถ่ายอุจจาระไม่ออก ให้เอาใบดอกมะลิ ใบตอง
กล้วยดิบ ขมิ้นชัน ปริมาณเท่ากันมาตำผสมกับน้ำแล้วเป่ารูดทวารหนัก อุจจาระจะออก ดีแล

ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานได้บันทึกการรักษาโรคตาซ้อนด้วยการใช้รากของพืชใน
การปรุงยา (หน้า 54) เช่น

พาก 1 ฮากสมพ้อ ฮากโคยง ฮากหญ้าหลักนา ฮากหนวดแมว มาผ่านใส่ตาดี ฯ
ถอดความได้ว่า กลุ่ม 1 ให้ใช้รากส้มพ้อ รากโคยง รากหญ้าหลักนา รากหนวดแมว
มาผ่านแช่ใส่ตาดี

อนึ่ง ในยาบางขนานคัมภีร์ยาโบราณอีสานก็ไม่ได้ระบุไว้ว่าใช้ส่วนใดของพืชในการปรุงยา
เช่น ตำรับยารักษาอาการคะยือ หรือคะยือ หรืออาการที่ตหอบ (หน้า 29) ที่ว่า

ยาต้ม หันแดง กินดี

ถอดความได้ว่า ยาต้มใช้หันแดงต้ม กินดี

หากในคัมภีร์ยาโบราณอีสานไม่ได้ระบุไว้ว่าใช้ส่วนใดของพืชในการปรุงยาเช่นนี้
ส่วนใหญ่หมอพื้นบ้านมักจะใช้พืชทั้งต้น หรืออาจจะใช้ส่วนใดส่วนหนึ่งของพืชตามที่เคยเรียนรู้มาจาก
ที่ครูเคยสอนหรือจากประสบการณ์ของหมอชาวบ้านเอง(อุตล อัครธรรมโม,พระ, 2554: สัมภาษณ์)
หรือหมอชาวบ้านบางคนได้ศึกษาจากตำรายาเล่มอื่น ๆ ประกอบ เช่น ตำราแพทย์แผนไทยได้ให้
ความรู้เรื่องรสของยาเพื่อเลือกเก็บยาให้ได้ยามีฤทธิ์แรง หรือยามีคุณภาพดี (มูลนิธิฟื้นฟูส่งเสริม
การแพทย์แผนไทย, 2547: หน้า 149) ดังนี้

ราก มีรสแรงมากกว่าแก่น

แก่น มีรสแรงกว่าเปลือก ต้น

เปลือก ต้น มีรสแรงมากกว่ากระพี้

กระพี้ มีรสแรงกว่าใบแก่

ใบแก่ มีรสแรงกว่าใบอ่อน

ดอกแก่ มีรสแรงกว่าดอกอ่อน

ดอกอ่อน มีรสแรงเสมอกับใบอ่อน

ลูกแก่ มีรสแรงกว่าลูกอ่อน

ดังนั้นหมอชาวบ้านจะต้องมีความรู้เรื่อง การเก็บพืชสมุนไพรเป็นอย่างดีจึงจะได้ยาที่มี
สรรพคุณในการรักษาโรคได้ผล ซึ่งปัจจุบันหมอชาวบ้านจะแสวงหาพืชสมุนไพรในท้องถิ่น เช่น
สมุนไพร บอนภูเขา ป่าไม้ ป่าชุมชน หรือท้องทุ่งด้วยตัวเอง หากหาพืชสมุนไพรไม่ได้แล้วหมอ
พื้นบ้านจะสั่งซื้อพืชสมุนไพรจากหมอชาวบ้านถิ่นอื่น ๆ เพื่อความสะดวกในการใช้ยา หมอ
ชาวบ้านจำต้องเก็บพืชสมุนไพรมาตากแห้งเก็บรักษาเอาไว้หากมีความจำเป็นเร่งด่วนก็สามารถนำมา
รักษาคนไข้ได้ทันที่

นอกจากนี้หมอชาวบ้านบางคนปลูกพืชสมุนไพรไว้ใช้เอง แต่พืชสมุนไพรบางต้นเป็นต้นไม้ประจำถิ่น ขึ้นตามสภาพดิน ฟ้า อากาศ และฤดูกาล จะปลูกยาก (ทองอินทร์ ประเทงษ์, 2554 : สัมภาษณ์)

มีข้อสังเกตบางประการว่า คัมภีร์ยาโบราณอีสานได้ระบุวิธีการเก็บยาเอาไว้ด้วย เช่น ให้นำกลิ่นใจเก็บยา หรือให้ใช้ยาสด ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะว่า การนำกลิ่นลมหายใจเป็นการป้องกันไม่ให้ลมหายใจของคนที่มีความร้อนไปถูกพืชสมุนไพรซึ่งเชื่อกันว่า ความร้อนของลมหายใจจะลดสรรพคุณทางยาของพืชลง ส่วนการใช้พืชสดจะมีสรรพคุณดีกว่าพืชที่ตากแห้ง

ตัวอย่าง การรักษาโรคเยื่อหุ้มตา (หน้า 10) ที่คัมภีร์ยาโบราณอีสานได้ระบุให้หมอยาเก็บยาบางชนิดด้วยการกลั่นใจ

ยาเยื่อหุ้มตา กลั่นใจเด็ดเอายอดดอกไหม 7 ยอด ต้มใส่พริก ชิง กินดี

ถอดความได้ว่า ยารักษาอาการปัสสาวะหยุด ให้หมอยากลั่นใจเด็ดเอายอดดอกไหม 7 ยอด ต้มใส่พริก ชิง กิน ดี

อนึ่ง ภูมิปัญญาชาวบ้านในการเก็บยานี้สอดคล้องกับหลักการเก็บยาของตำราสมุนไพรไทยที่กล่าวไว้ว่า (มูลนิธิฟื้นฟูส่งเสริมการแพทย์แผนไทย, 2547: หน้า 149) ส่วนประกอบของพืชสมุนไพรที่ใช้เป็นยามี 5 ส่วน ได้แก่ รากและหัว (เหง้า, ลำต้นใต้ดิน) ใบหรือลำต้น เปลือกต้นและเปลือกกราดอก ผลและเมล็ด

มีข้อสังเกตว่า ในแต่ละส่วนของพืชถึงแม้จะเก็บจากต้นไม้เดียวกันจะมีสรรพคุณต่างกันไปถึงแม้ว่าในส่วนทั้ง 5 จะมีรส เดียวกันก็ตาม การเลือกเก็บยาจึงมีความสำคัญมากต่อการปรุงยาเพื่อให้ได้ยาแรง มีสรรพคุณดี หมอชาวบ้านจำเป็นต้องมีความรู้เกี่ยวกับรสรยาสมุนไพร ดังนี้

ราก	มีรสแรงกว่าแก่น
แก่น	มีรสแรงกว่าเปลือกต้น
เปลือกต้น	มีรสแรงกว่ากระพี้
กระพี้	มีรสแรงกว่าใบแก่
ใบแก่	มีรสแรงกว่าใบอ่อน
ดอกแก่	มีรสแรงกว่าดอกอ่อน
ลูกแก่	มีรสแรงกว่าลูกอ่อน
ลูกอ่อน	มีรสแรงเสมอกับเปลือกต้น
ดอกอ่อน	มีรสแรงเสมอกับใบอ่อน

กลวิธีการเก็บสมุนไพร

ยาสมุนไพรเป็นตัวยานี้ได้มาจากส่วนต่างๆ ของพืช จะมีมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายอย่าง แต่ที่สำคัญคือ “ช่วงเวลาเก็บสมุนไพร” การเก็บในช่วงเวลาที่ไม่เหมาะสม จะมีผลต่อฤทธิ์การรักษาโรคได้และยังต้องคำนึงถึงว่าเก็บยาถูกต้องหรือไม่ การเลือกเก็บส่วนที่ใช้เป็นยาอย่างถูกวิธีจะมีผลอย่างมากต่อประสิทธิภาพของยาที่จะนำมารักษาโรค หากปัจจัยดังกล่าวเปลี่ยนแปลง ปริมาณตัวยานี้ที่มีอยู่ในสมุนไพรก็จะเปลี่ยนตามไปด้วย อาจทำให้ยานั้นเกิดผลน้อยกว่าที่ควร

กลวิธีการเก็บสมุนไพรให้ได้ตัวยานี้ในพืชสูงที่สุด แยกตามประเภทและช่วงเวลาดังนี้

1) ประเภทรากหรือหัว (เหง้า ลำต้นที่ได้ดิน) หรือหน่ออ่อน ควรเก็บช่วงที่พืชเจริญเติบโตเต็มที่จนใบดอกร่วงหมด หรือในช่วงต้นฤดูหนาวถึงปลายฤดูร้อน เพราะในช่วงนี้รากและหัวมีการสะสมปริมาณของตัวยาไว้ค่อนข้างสูง ส่วนใหญ่เป็นพวกพืชล้มลุก วิธีเก็บต้องขุดอย่างระมัดระวัง เช่น รากกระย้อม ใช้ลดความดันโลหิต เหง้าชิง เป็นยาขับลม ไพล เป็นยาถอนแค้นแก้เคล็ดขัดยอก หน่ออ่อนของต้นส้มพูใช้รักษาโรคเมื่อย เป็นต้น

2) ประเภทใบหรือเก็บทั้งต้น ช่วงเวลาที่ใบมีตัวยามากที่สุด ส่วนใหญ่ที่ช่วงที่พืชเจริญเติบโตแล้ว แต่บางชนิดอาจระบุช่วงเวลาการเก็บชัดเจน เช่น เก็บใบอ่อน หรือไม่แก่เกินไป เก็บช่วงดอกตูมเริ่มบานหรือช่วงที่ดอกบาน หรือบางชนิดก็กำหนดลงไปเลยว่าต้องเก็บอย่างไร เช่น ใบชาใช้แก้ท้องเสีย และใบหญ้าหนวดแมว ที่ใช้เป็นยาขับปัสสาวะ แก้กางเดินปัสสาวะอักเสบ แก้นิว จะเก็บยอดอ่อนที่มีใบเพียง 2-4 คู่ เป็นต้น วิธีการเก็บใช้ เด็ด อาทิ กะเพรา ฟ้าทลายโจร

3) ประเภทเปลือกต้นและเปลือกราก ควรเก็บเปลือกต้นระหว่างช่วงฤดูร้อนต่อกับฤดูฝน เพราะเป็นช่วงที่มีตัวยาละลอกออกได้ง่ายกว่าช่วงอื่นๆ การลอกเปลือกต้นนั้นไม่ควรลอกเปลือกออกรอบทั้งต้น เพราะกระทบกระเทือนการส่งลำเลียงอาหารของพืชอาจทำให้ตายได้ ทางที่ดีควรลอกจากส่วนกิ่งหรือแขนงย่อย หรือจะใช้วิธีลอกในลักษณะครึ่งวงกลมก็ได้ ส่วนเปลือกรากเก็บในช่วงต้นฤดูฝนเหมาะสมที่สุด

4) ประเภทผลและเมล็ด โดยทั่วไปมักเก็บตอนผลแก่เต็มที่แล้ว อาทิ มะแว้งต้น มะแว้งเครือ ดีปลี เมล็ดฟักทอง เมล็ดชุมเห็ดไทย เมล็ดแมงลัก แต่พืชสมุนไพรบางอย่างควรเก็บในช่วงที่ผลยังไม่สุกดี เช่น ฝรั่ง เก็บผลอ่อนใช้แก้ท้องร่วง เป็นต้น

นอกจากช่วงเวลาและวิธีการเก็บส่วนของพืชสมุนไพรที่ใช้เป็นยาดังกล่าวมาแล้วจากการถ่ายทอดประสบการณ์ของแพทย์ไทยโบราณนั้น ยังมีการเก็บยาตามฤดูกาล วัน เวลา โมง ยาม และทิศอีกด้วย เช่น

ฤดูร้อนเก็บรากและแก่น

ฤดูฝนเก็บราก ใบ ดอก ลูก

ฤดูหนาวเก็บเปลือก กระพี้และเนื้อไม้ เป็นต้น

อย่างไรก็ตามในที่นี่ขอแนะนำให้ใช้หลักการเก็บส่วนที่ใช้เป็นยาสมุนไพรดังกล่าวข้างต้นหรือศึกษาเพิ่มเติมได้จากหมอชาวบ้านที่อยู่ในหมู่บ้าน ซึ่งมีประสบการณ์ในการเก็บยาและการใช้ยามาเป็นเวลานาน

คุณภาพของสมุนไพรจะใช้รักษาโรคได้ดีหรือไม่ขึ้นอยู่ที่ช่วงเวลาเก็บสมุนไพรและวิธีการเก็บเป็นสำคัญ แต่ก็ยังมีปัจจัยอื่น ๆ ที่ต้องคำนึงถึงอีก คือ พื้นที่ปลูก เช่น ลำโพง ควรปลูกในพื้นที่ดินเป็นด่างปริมาณของตัวยาคจะสูง สาระแห่นหากปลูกในที่ดินเป็นทราย ปริมาณน้ำหอมระเหยจะสูง นอกจากนี้ยังมีปัญหาทางด้านสภาพแวดล้อม ภูมิอากาศ ลักษณะดินต่างก็มีผลต่อคุณภาพสมุนไพรทั้งนั้น ดังนั้นผู้เก็บจึงควรพิจารณาหาข้อมูลอย่างละเอียดถี่ถ้วนก่อนเก็บสมุนไพรมาใช้ในการรักษาโรค

การแปรสภาพและการเก็บรักษาพืชสมุนไพร

หลังจากเก็บสมุนไพรมาแล้ว แพทย์โบราณอาจใช้พืชสมุนไพรสด หรือแปรรูปพืชสมุนไพรนั้น ๆ เพื่อการเก็บรักษา หรือเพื่อปรุงเป็นยาสมุนไพรต่อไป การแปรรูปพืชสมุนไพรทำได้หลายอย่าง เช่น ตากแห้ง หั่น ผึ่งในร่ม หรืออบแห้ง นอกจากนี้ตำราโบราณยังได้ระบุการเก็บยาสมุนไพรไว้ ดังนี้

1) เก็บตามทิศทั้ง 4 ได้แก่

วันจันทร์ วันเสาร์ เก็บยาที่อยู่ทางทิศตะวันตก
วันพุธ วันศุกร์ เก็บยาที่อยู่ทางทิศใต้
วันอาทิตย์ วันอังคาร เก็บยาที่อยู่ทางทิศตะวันออก
วันพฤหัสบดี เก็บยาที่อยู่ทางทิศเหนือ

2) เก็บตามวันและเวลา ได้แก่

วัน/เวลา	เช้า	สาย	เที่ยง	เย็น
อาทิตย์	ต้น	ใบ	ราก	เปลือก
จันทร์	ใบ	แก่น	ต้น	เปลือก
อังคาร	ใบ	เปลือก	ต้น	ราก
พุธ	ราก	เปลือก	ต้น	แก่น
พฤหัสบดี	แก่น	ใบ	ราก	เปลือก
ศุกร์	ใบ	ราก	เปลือก	ต้น
เสาร์	ราก	ต้น	เปลือก	ใบ

(มูลนิธิฟื้นฟูส่งเสริมการแพทย์แผนไทย, 2547: หน้า 149)

กลุ่มที่ 2 สัตว์หรือส่วนของสัตว์

ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานใช้สัตว์ และอวัยวะของสัตว์ในท้องถิ่นใช้เป็นส่วนหนึ่งของยาบำบัดรักษาโรค แบ่งได้ 3 ลักษณะ ได้แก่

1) ใช้สัตว์ทั้งตัวในการปรุงยา เช่น

บี (ผีเสื้อตัวไหม)	รักษาโรคตามัว
แมงวัน (แมลงวัน)	รักษาโรคตาเป็นตุ่ม
แมงขี้กะหลวมวนขน	รักษาโรคหิดหอบ
แมงผีโพง	รักษาโรคโรคโทกแตกเลือดออกคอก
แมงแอะ	รักษาโรคหิดหอบ
แมงเงา (แมลงป่อง)	รักษาโรคหิดหอบ
แมงคทมวน(แมลงป่องข้าง)	รักษาโรคหิดหอบ
ไส้เดือน	รักษาโรคลงเลือดออกจุมูก/โรคสาละบาดทั่วไป
กบ และเขียด	รักษาโรคมะเอ็ง /โรคอาเจียนที่เกิดจากการได้รับยาพิษหรือยาเบื่อเข้าสู่ร่างกาย
คันทาก (คางคก)	รักษาโรคหิดหอบ
มดแดง	รักษาโรคถ่ายอุจจาระเป็นมูกเลือด

หอยปากกว้าง	รักษาโรคคุดอก
ปากะเด็ด(ปลากระตี่)	รักษาโรคฟัน
ปาแตกปาน้อย (ปลาร้าตัวเล็ก)	รักษาโรคฟัน และเหงือกอักเสบ
2) ใช้เปลือกไข่ อวัยวะ มูล หรือรัง ของสัตว์ในการปรุขยารักษาโรคต่าง ๆ เช่น	
เปลือกไข่ไก่	รักษาอาการสะอึก
ขนเหม็น (ขนเม่น)	รักษาอาการตาเป็นฝ้า/ตามัว
ปี(ดี)ปลาไหล	รักษาอาการตาเป็นฝ้า
ปี(ดี)งูเหลือม	รักษาโรคถ่ายอุจจาระเป็นมูกเลือด
ปือ(สะตือ) ปลาค้อ (ปลาช่อน)	รักษาโรคเสลด
หัวปลาตุก	รักษาโรคปวดศีรษะ
หนังห้องนาก	รักษาโรคคะยือ หรือ หืดหอบ
เขาควย(ควาย)	รักษาโรคริดสีดวงจมูก
หนังควาย	รักษาบาดแผล
เขาฟาน(แก้ง)	รักษาอาการสะอึก
เขากวาง (กวาง)	รักษาโรคมึนทกิด
30 กีบ (อวัยวะภายในของวัว ผ้าขี้ริ้วก็เรียก)	รักษาโรคชมมองคอ
ขี้เจียว(มูลค่างควาย)	รักษาโรคโรคชมมองคอ โรคกลิ่นอุจจาระ ปัสสาวะ
ขี้หมู	รักษาโรคมืดทกิดและโรคกะบุงรท้อง
เกิด(เกล็ด)เต่า	รักษาโรคหืดหอบ
ขี้แมงไย(หยากไย)	รักษาโรคมึนทกิด
ครั้งคิบ(รังของครั้ง)	รักษาโรคสยไต้พิการ
คาบแมงมุม	รักษาโรคมึนทกิด
มดผง(ขี้ปลวก)	รักษาโรคหืดหอบ
หัวงูเขียว	รักษาโรคหืดหอบ
หนังแรด	รักษาบาดแผล
หนังช้าง	รักษาบาดแผล
กระดูกลิงลม	รักษาโรคชคิ้ว /มือชา เท้าชา
อึ้งอ้อย (หอยชนิดหนึ่ง) ใช้รักษาโรคตามัว เป็นต้น	
3) ใช้น้ำนมจากคน หรือน้ำที่ได้จากสัตว์ในการบำบัดรักษาโรค เช่น	
น้ำนมคน	รักษาโรคตามัว ตาเป็ยก และโรคสะอึก
น้ำผึ้ง(น้ำผึ้ง)	รักษาโรคหลายชนิด เช่น โรคหืดหอบ หายใจฝืด ปัสสาวะ ไม่ออก ปัสสาวะเป็นเลือด เป็นต้น
น้ำมันหมู	รักษาโรคเสลด โรคมะเอ็ง และริดสีดวงที่
เสียว/เยียวจัว (ปัสสาวะของวัว)	รักษาอาการตาพร่ามัว เป็นต้น
ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานได้บันทึกตำรับการรักษาโรคมูก หรือ ถ่ายอุจจาระเป็นมูก และมี	

เลือดปนออกมาไว้บางตอน (หน้า 2)ว่า

ยามูกเลือด เอา เบือกค่อส้ม ขามป้อม มดแดง มาผ่ากินดี ๆ

ถอดความได้ว่า เอาเปลือกค่อส้ม มะขามป้อม มดแดง มาแทรกปนกิน สุขภาพจะดี

ขึ้น

คัมภีร์ยาโบราณอีสานได้บันทึกตำรายามืดทกิด ปัสสาวะไม่ออก (หน้า 8/1) ไว้ว่า

ยามืดทกิด เอี้ยวบ่ออก เอาขี้หมูมาเผา ขี้แมงไย คาบแมงมุม เผาน้ำกินดี

ถอดความได้ว่า ยารักษาโรคมืดทกิด ปัสสาวะไม่ออก ให้เอาขี้หมูมาเผาไฟ เอาขี้

แมงไย และคาบแมงมุมเผา แล้วนำมาผสมกับน้ำ กินดี

คัมภีร์ยาโบราณอีสานได้บันทึกตำรับการรักษาโรคลมทั่วไปไว้บางตอน (หน้า 47) ว่า

ยาลม เอาผีเสื้อฮ้อย 1 พริก ขิง ปิปปีแดง ฮ้อย 1 หยกย่อง 2 บาท ขิง 3 บาท
บดผง น้ำผึ้งเป็นน้ำ ปั้นลูกกลอน กินดี ๆ

ถอดความได้ว่า เอาผีเสื้อ ร้อย 1 (สันนิษฐานว่าน่าจะเป็น 100 ตัว/100 กรัม) พริก
ขิง ปิปปีแดง 100 กรัม หยกย่อง 2 บาท ขิง 3 บาท บดผง ใช้น้ำผึ้ง เป็นน้ำ ปั้นลูกกลอน กินดี

กลุ่มที่ 3 สารหรือธาตุ

ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานระบุสารหรือธาตุในการปรุงยารักษาโรค ได้แก่

เกีย เกือ (เกลือ) รักษาโรคไอ โรคตามัว และโรคลม

เหล้า รักษาโรคหลายชนิด เช่น โรคโหกแตก เลือดออกคอก เป็นต้น

เหล้าเต็ด(เหล้ากลั่น) รักษาโรคตาเป็นฝ้า โรคหืดหอบ และโรคเลือดออกคอก

น้ำสาโท (น้ำเมาที่ยังไม่ได้กลั่น) รักษาโรค เป็นตัวประสานในการรักษาโรค

น้ำหมอก(น้ำค้าง) รักษาโรคตาซ้อน

น้ำปูน(น้ำปูนใส) รักษาโรคขี้ไม่ออก และโรคนี้ว

น้ำมะพร้าว รักษาโรคไอ โรคชมองคอก

สียาหยอนเหลือง (จุนสี สีเหลือง) รักษาโรคตาซ้อน

คำดิบ(ทองคำแท้) รักษาโรคตาบอดตาใส

น้ำพังคา(น้ำฝน) รักษาโรคโหกแตก เลือดออกคอก โรคจริตสีดวงจุมูก โรคหมักหมมัน

โรคชมองคอก

น้ำหม้อหนึ่ง (น้ำจากหม้อที่ทิ้งข้าว) รักษาโรคหืดหอบ โรคเสลดและโรคกบุงรเต่า

น้ำหม้อดิน รักษาโรคหืดหอบ

น้ำหุงข้าวเจ้า รักษาโรคตาเปียก(ตาแฉะ)

น้ำบุต (น้ำผุดขึ้นมาจากพื้นดิน) รักษาโรคตาเป็นฝ้าลุม

ปูนปากน้ำไว (ใจน้ำ หรือฟองน้ำ) รักษาโรคสะเก็ด

สบไถ (หัวไถ ที่ใช้ไถดิน) รักษาโรคเสลด

หาดาล (ชื่อดินที่มีแร่ชนิดหนึ่งประกอบด้วยธาตุสารหนู และกำมะถัน

มีสีแดงอมเหลือง) รักษาโรคชมองคอก

ดินโพน (ดินชนิดหนึ่ง) รักษาโรค

ดินจี (ดินปลวก หรือดินดำเนื้อละเอียดนำไปเผาไฟให้สุก กลิ่นหอม)

รักษาโรคท้องหมักหมมัน

ดินเยียด	(ดินปนเกลือ)รักษาโรคปวดท้อง และถ่ายอุจจาระเป็นเลือด
ทราย	รักษาโรคสะเกือก
ขี้เถ้า	รักษาโรคมืดทกิด โรคปัสสาวะไม่ออก
เหล็ก	รักษาโรคสะเกือก โรคลมในท้อง โรคลมปัดตะขาคัด เป็นต้น

คัมภีร์ยาโบราณอีสานได้บันทึกตำรับการรักษาโรคโศกแตก เลือดออกคอกที่ใช้เหล่าขาวในการ

ปรุงยา (หน้า 32-33) เช่น
ให้เอาแมงฝีโพงมา 3 โตะ มาขั้ว ใหม่บดห่อแพ แซ่เหล่าเด็ด แล้วจึงฝนซากจี้จ้อ ใส
ดอมกันกินดี ฯ

ถอดความได้ว่า ให้เอาแมงฝีโพง (มีลักษณะเหมือนตักแตนชนิดหนึ่งบางที่
เรียกว่าแมงนบ/แมงม้า/แมงฝีบ้า/แมงหมาว้อ) มา 3 ตัว มาคั้วใหม่บดห่อแพ แซ่เหล่าเด็ดแล้วจึงฝน
รากจี้จ้อ*ใส่รวมกันกินดี

คัมภีร์ยาโบราณอีสานได้บันทึกตำรับการรักษาอาการสะเกือก หรือสะเกือก ที่ใช้น้ำฟังกาในการ
ปรุงยา (หน้า 16)ดังตัวอย่าง

พาก 1 เอาซากหุงแดง เอาหมากคืด ต้มใส่ฟังกา กินดี ฯ

ถอดความได้ว่า กลุ่ม 1 ให้เอารากหุงแดง หมากคืด(ต้อยตึง) ต้มใส่น้ำฟังกา กินดี
ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานได้บันทึกตำรับยารักษาโรคมืดทกิด ปัสสาวะไม่ออก ที่ใช้ขี้เถ้าช่วย
รักษา (หน้า 8/2) ว่า

พาก 1 เอาผ้าห่อขี้เถ้าฮ้อน ตั้งหัวเหน่า ออกแล

ถอดความได้ว่า โรคมืดทกิด ปัสสาวะไม่ออก กลุ่ม 1 ให้เอาผ้าห่อขี้เถ้าร้อน ตั้งบนหัวเหน่า
ปัสสาวะจะออกได้ดี

หมวดที่ 4 หมวดการชั่ง ตวง วัด

คัมภีร์ยาโบราณอีสานได้กำหนดมาตราในการชั่ง ตวง วัด ปริมาณยาไว้เพื่อประโยชน์ในการ
ปรุงยาของหมอยา และการใช้ยาของผู้ป่วย แบ่งได้ 4 ลักษณะ ได้แก่

1.มาตราสำหรับชั่งยาที่ปรากฏในคัมภีร์ยาโบราณอีสาน ได้แก่

บาท	1	หมายถึง	1	บาท	คือ	15	กรัม (เมตริก)
กำ	1	หมายถึง	1	กรัม	หรือ	1	กำมือ
ฮ้อย	1	หมายถึง	100	กรัม	หรือ	100	อัน
พัน	1	หมายถึง	1,000	กรัม	หรือ	1,000	อัน

2.มาตราสำหรับตวงยาที่มีลักษณะเป็นของเหลว ที่ปรากฏในคัมภีร์ยาโบราณอีสาน ได้แก่

บวย	หมายถึง	กระบวย
บอง	หมายถึง	กระป๋อง
ยาด	หมายถึง	หยด (15 หยด ประมาณ 1 ซี.ซี.)

3.มาตราสำหรับยาที่มีลักษณะนับได้ กล่าวคือ หากเป็นพืชจะใช้การวัดปริมาณตามส่วนที่ใช้
ของพืช หากเป็นสัตว์จะนับตามลักษณะที่ใช้ ได้แก่

หน่วย	หมายถึง	ลูก หรือ ผล
หัว	หมายถึง	(กีบ)กลีบ แฉ่ง

ตัน	หมายถึง	ลำตัน
ฮาก	หมายถึง	ราก
ยอด	หมายถึง	ยอดอ่อน
ใบ		
ข้อ		
แมง หรือแมลง	ปลา	ใช้ โด หรือ ตัว
เกิด หรือเกล็ดเต่า		ใช้ เกล็ด ฯลฯ

มีข้อสังเกตว่า ในบางครั้งหมอชาวบ้านก็ละ หรือไม่ระบุหน่วยวัดปริมาณของยาไว้ แต่พอจะอนุมานได้ว่าจะใช้ส่วนใดและปริมาณเท่าใด เช่น

ชิง 7	หมายถึง	ชิงใช้ส่วนเหง้า จำนวน 7 แฉ่ง/เหง้า
กระเทียม 7	หมายถึง	กระเทียมใช้ส่วนหัว จำนวน 7 กลีบหรือ 7 หัว
พริก	หมายถึง	พริก ใช้ส่วนเมล็ด จำนวน 1 เมล็ด
ปี(ดี)งูเหลือม	หมายถึง	ดีงูเหลือม 1 อัน เป็นต้น

ในกรณีที่ทำรายาก็ไม่ได้ระบุปริมาณของสมุนไพรไว้เช่นนี้ หมอชาวบ้านต้องกะปริมาณมากน้อยเอาเอง โดยจะจดจำจากครูบอกด้วยวาจา หรือเกิดจากการเรียนรู้ด้วยประสบการณ์ของหมอชาวบ้านแต่ละบุคคล ซึ่งภาษาหมอชาวบ้านเรียกลักษณะเช่นนี้ว่า การเสียดยา เป็นเคล็ดลับซึ่งหมอพื้นบ้านแต่ละคนจะถ่ายทอดให้เฉพาะลูกหลานที่สนใจในวิชาการแพทย์ หรือถ่ายทอดเฉพาะลูกศิษย์เท่านั้น

4.ยาที่กำหนดปริมาณไม่แน่นอนแต่พอเทียบปริมาณได้ เช่น

พายมือ	หมายถึง	อึ้งมือ ใช้กรณีที่ยาเป็นผงหรือมีความละเอียดมาก (2 พายมือ เท่ากับ 1 กอบมือ)
เสี้ยว	หมายถึง	1 ส่วน ใน 4 ส่วน
สิ่ง	หมายถึง	1 ใน 2 ส่วนของเสี้ยว
จิก	หมายถึง	ใช้ปลายเล็บเอายาเต็มเล็บ
ซอน	หมายถึง	ใช้ปลายเล็บเอายาไม่เต็มเล็บ
ปูป	หมายถึง	อม 1 คำ
ฝาน	หมายถึง	หั่นเป็นแผ่นบาง ๆ พอประมาณ
สักหน่อยหนึ่ง	หมายถึง	ใส่เล็กน้อย
ท้องถิ่น	หมายถึง	ปริมาณเท่ากัน เป็นต้น

ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานบันทึกตำรับการรักษาอาการโรคนี้ไว้ (หน้า 23)ไว้ว่า
 ฝิว่านิวเลือด เอาใบสองฟ้า ใบกาย พู 1 ทะสอง ใบหมากตลอด ใบกะจาย
 ใบส้มป่อย ใบหมากฟัก ท่อกัน ต้ม 3 บวย เอา 1 ใส่พริก ชิง เทียม เกลือ กินดี ๆ พวกนี้ให้ใส่เส็งเอา
 เเทอญหากเชื่อแล ฯ

ถอดความได้ว่า หากว่าเป็นนิวเลือดให้เอาใบสองฟ้า ใบกล้วย พู 1 ถึง 2 ใบ
 ใบหมากตลอด ใบกะจาย ใบส้มป่อย ใบหมากฟัก เท่ากัน ต้ม 3 ervaวย เอา 1 ervaวยใส่พริก ชิง
 ervaวย เกลือ กินดี พวกนี้ให้ใส่ (ไปรักษา) เส็ง (เอาชนะโรค) เอาเทอญ

คัมภีร์ยาโบราณอีสานได้บันทึกตำรับยารักษาโรคไข้กระตีด หรือโรคพยาธิ (หน้า 60-61) ที่ว่า

ยาชี่กะตีด เอาฮากส้มกบ ฮางคาว จิง อันแลบาท พริก 2 บาท เเทียม 3 บาท ลีปี 6 บาท ฮากเหล่าหลวง 7 บาท เกลือแต่ หมากนาว เป็นน้ำกินดี ๆ เป็นปางเป็นสูง ก็ดีแล ฯ

ถอดความได้ว่า เอารากส้มกบ ฮ่างคาว (ต้นเครือคางคาว) อันแลบาท พริก 2 บาท กระเทียม 3 บาท ลีปี(ดีป्ली) 6 บาท รากเหล่าหลวง 7 บาท เกลือแต่ (เกลือเล็กน้อย) มะนาวเป็นน้ำกินดี เป็นปาง (โรคปาง)เป็นสูง (เป็นหลาย) ก็ดีแล

หมวดที่ 5 วิธีการปรุงยาและวิธีการรักษา

คัมภีร์ยาโบราณอีสานได้บันทึกภูมิปัญญาวีธีปรุงยาและวิธีการรักษาโรคต่าง ๆ ไว้ดังนี้

1.วิธีการปรุงยา

ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานระบุวิธีการปรุงยาไว้ จำนวน 17 วิธี ได้แก่

1.1 ต้ม หมายถึง ทำให้สุกด้วยน้ำ ต้มพอเดือดหรือเคี่ยว เหมาะสำหรับสมุนไพรมีสารละลายออกมาในน้ำ ข้อดีของยาต้ม คือ ดูดซึมง่าย ออกฤทธิ์เร็ว วิธีการเตรียมง่ายและสะดวก มีข้อเสียคือ รสชาติและกลิ่นอาจรับประทานยากสำหรับบางคน และยาต้มเก็บไว้ได้ไม่นาน ขึ้นราง่าย (กองประกอบโรคศิลปะ กระทรวงสาธารณสุข, ม.ป.ป.: หน้า 237)

ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานผู้นี้ต้มยาเพื่อรักษาโรค 6 วิธี ได้แก่

1.1.1 ตมน้ำกิน

1.1.2 ต้มเป็นยาอมบ้วนปาก

1.1.3 ตมน้ำอาบ

1.1.4 ต้มเป็นน้ำแช่

1.1.5 ต้มเป็นน้ำชะล้าง

1.1.6 ต้มไอรรม

1.2 ฝน หมายถึง การนำสมุนไพรมานำไปจุ่มกับน้ำแล้วถูกับหินจะได้น้ำยาเข้มข้น

1.3 ปั่นเป็นลูกกลอน หมายถึง ตำยาชนิดเดียวกันหรือหลายชนิดเป็นผง หรือบดให้ละเอียดแล้วผสมกับสารแต่น้อยที่ทำให้ผงยาเกาะตัว เช่น น้ำ น้ำผึ้ง เป็นต้น นิยมปั้นยาเป็นก้อนกลม เป็นวิธีการปรุงยาแบบโบราณ ซึ่งกองการประกอบโรคศิลปะ กระทรวงสาธารณสุข, (ม.ป.ป.: หน้า 221) ให้ข้อมูลเพิ่มเติมว่า ยาลูกกลอนผสมกับน้ำผึ้ง ตัวยาจะแตกตัวช้า มีฤทธิ์ได้นาน น้ำผึ้งที่ใช้ผสมช่วยปรับรสและช่วยบำรุงร่างกาย มักใช้เป็นยารักษาโรคเรื้อรัง และโรคที่ต้องการบำรุงร่างกาย แต่มีข้อเสียที่ยาลูกกลอนน้ำผึ้งใช้น้ำผึ้งปริมาณมาก ทำให้ต้นทุนสูง

1.4 เชี่ยว หมายถึง เคี่ยว ต้มให้งวด

1.5 เผา หมายถึง ทำให้ไหม้ หรือสุกด้วยไฟ

1.6 หลาม หมายถึง การนำสมุนไพรมอบรรจุในกระบอกไม้ไผ่แล้วนำไปเผาไฟให้สุก

1.7 ปิ้ง หมายถึง การย่างด้วยไฟ

1.8 ลาบ หมายถึง อาหารประเภทพราหรือยำ

1.9 ดอง หมายถึง แช่หรือหมักสมุนไพรมในน้ำส้มหรือเกลือหรือเหล้าขาว

1.10 ยีย่อง หมายถึง ขยี้

1.11	ตอง	หมายถึง	กรอง
1.12	คูลิกา	หมายถึง	คลุกเคล้า
1.13	แช่	หมายถึง	แช่
1.14	เผาเป็นซี	หมายถึง	เผาให้ยาเหนียวสามารถปั้นเป็นยาลูกกลอนได้
1.15	อู่	หมายถึง	ต้มใส่ไห
1.16	ตบหัว	หมายถึง	ตบศีรษะ
1.17	ผ่า	หมายถึง	การปรับรสชาติ เช่น ปรับรสการเป็นกรดหรือด่างที่

เข้มข้นลง หรือลดความเข้มข้นลง เช่น ผ่าเหล้า เป็นต้น

คัมภีร์ยาโบราณอีสานได้บันทึกการปรุงยารักษาโรคป้างทั่วไป (หน้า 26-27) ไว้ว่า

ยาป้างเอาเขาชอวา 1 อ้อยดำวา 1 มาพิกมุ่นใส่น้ำมวก แช่มวกไว้ 7 วันจึงตองกินดี ๆ
 ถอดความได้ว่า เอาบอระเพ็ด 1 วา อ้อยดำ 1 วา มาสับให้แหลก ใส่น้ำขาวข้าว แช่
 ตองไว้ 7 วัน จึงกิน ร่างกายจะแข็งแรงดี

คัมภีร์ยาโบราณอีสานบันทึกวิธีการปรุงยารักษาอาการจุกเสียดเหมือนใจจะขาด (หน้า 43)

ดังตัวอย่าง

เอาฮากเฮียนกวง 3 ต้น แลฮากหลาม กินดี

ถอดความได้ว่า เอารากและต้นเฮียนกวาง จำนวน 3 ต้น มาหลาม กินดี

อนึ่ง การปรุงยาในคัมภีร์ยาโบราณอีสานนี้ หมอพื้นบ้านได้ระบุไว้ชัดเจนว่าควรปรุง
 ยาอย่างไร เช่น การต้มยาต้องใช้ภาชนะที่เป็นหม้อดินใหม่เท่านั้น ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะว่า ดินที่เผา
 สุกแล้วมีสรรพคุณเป็นยา หากใช้หม้อเคลือบหรือหม้อสแตนเลส หรือ หม้ออลูมิเนียม หรือ หม้อเหล็ก
 อาจจะทำให้เกิดปฏิกิริยาแก่ตัวยา ซึ่งจะส่งผลต่อฤทธิ์ของยา

มีข้อสังเกตบางประการว่า การปรุงยานั้นมีความสำคัญมาก จากการสัมภาษณ์หมอชาวบ้าน
 อีสานจำนวนมากเตือนให้หมอยารุ่นใหม่ระวังการใช้พืชสมุนไพรที่เป็นตัวยานอันตราย หากจำเป็นต้อง
 ใช้ต้องมีความระมัดระวังเป็นพิเศษด้วยพืชสมุนไพรในคัมภีร์ยาโบราณอีสานบางชนิดมีฤทธิ์แรง หากใช้
 เกินขนาด หรือใช้ไม่ถูกวิธี ก็อาจทำให้เกิดอาการเพื่อคลื่น ร่างกายพิการ หรือมีอันตรายถึงแก่ชีวิตได้
 เช่น

หมาบ้า หรือมะเขือบ้า หรือต้นลำโพง ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานใช้เป็นส่วนหนึ่งในการปรุงยา
 รักษาโรคบาด(บาดแผล)และโรคเมื่อย ซึ่งสอดคล้องกับที่ (กรมการประกอบโรคศิลปะ กระทรวง
 สาธารณสุข, ม.ป.ป.: หน้า 190-191) ระบุว่าเมล็ดลำโพง มีสรรพคุณทางยา บำรุงประสาท
 แก้กระสับกระส่าย นอนไม่หลับ แต่เมล็ดมีฤทธิ์แรงในทางเมาเบื่อ หลอนประสาท รับประทานมาก
 ทำให้เสียสติ ตาแข็ง

สียายอนเหลือง หรือ จุนสีลีเหลือง ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานใช้เป็นส่วนผสมตัวยาเพื่อใช้
 รักษาอาการตาส่อน (หน้า 54-57) ขณะเดียวกัน (กองการประกอบโรคศิลปะ กระทรวงสาธารณสุข,
 ม.ป.ป.: หน้า 191) ระบุว่า จุนสี เป็นตัวยานอันตราย มีฤทธิ์แรงในการกัดทำลาย หากรับประทานมาก
 จะทำให้เกิดทำลายกระเพาะอาหารและลำไส้ ทำให้ฟันโยกหลุด ส่วนสรรพคุณทางยา ใช้เป็นยากัด
 หัวผี หัวทูต รักษาคุตทะราด รักษาฟัน เป็นต้น

น้ำเกี๋ยง หรือ ยางรัก ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานใช้เป็นส่วนผสมในการปรุงยา สรรพคุณใช้รักษาอาการคยือ หรือโรคหืดหอบ (หน้า 27) และอาการปวดฟัน เหงือกอักเสบ (หน้า 34-36) แต่ทว่า ยางน้ำเกี๋ยง หรือยางรักดำ มีฤทธิ์ในทางเมาเบื่อ รับประทานมากทำให้ถ่ายมาก หมดกำลัง อาจถึงตายได้ (กองการประกอบโรคศิลปะ กระทรวงสาธารณสุข, ม.ป.ป.: หน้า 191) หรือในบางคนเมื่อสัมผัส จะเกิดอาการแพ้ เป็นผื่นคัน เป็นต้น

ดังนั้นหมอชาวบ้านต้องใช้ยาสมุนไพรด้วยความระมัดระวังเป็นพิเศษ หากตัวยามีพิษแรง ใช้เกินขนาดหรือใช้ไม่ถูกวิธี ก็อาจก่อให้เกิดอันตรายถึงแก่ชีวิตได้

2. วิธีการรักษา

ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานกล่าวถึงวิธีการบำบัดรักษาโรค แบ่งได้ 2 วิธี ได้แก่

2.1 ใช้สมุนไพรในการรักษา จำนวน 17 วิธี ได้แก่

2.1.1 กิน

2.1.2 อาบ

2.1.3 สม หมายถึง รมควันหรือรมด้วยไอน้ำ

2.1.4 แฉะ หมายถึง แฉะ

2.1.5 ทา

2.1.6 ขึ้นค้ำยา หมายถึง การประคบศีรษะ

2.1.7 เป่า หมายถึง การพ่นยาเป็นฝอยด้วยแรงลมออกมา

ทางปาก

2.1.8 เพาะ หมายถึง การพอก คือการตำหรือบดสมุนไพร

สดให้ละเอียดแล้วนำยาที่ได้ปกหรือปิดแผลหรือบริเวณที่ปวดไว้

2.1.9 สูดดม

2.1.10 ใส่หรือหยอด

2.1.11 ดบหัว หมายถึง ตีด้วยฝ่ามือลงบนศีรษะ

2.1.12 สวน หมายถึง สวนทวาร

2.1.13 โลม หมายถึง ทาคูลมไว้

2.1.14 ส่วย หมายถึง ล้าง

2.1.15 โฮย หมายถึง โรย

2.1.16 งำหัว หมายถึง คูลมศีรษะ

2.1.17 ปะ หมายถึง ปิด

ตัวอย่างคัมภีร์ยาโบราณอีสานได้กล่าวถึงตำรับการรักษาโรคบาดซวงฮั่ว(หน้า 40)

ไว้ว่า

เอา ฮากบง ผมหุ้ง เหี่ยวหมาก ใบเชือก้า ใบกาสัก เผาบดผงใส่น้ำมาก น้ำมันหมุย 1 เอา ฝ้าย ชุบยาแล้ว เพาะปากบาดไว้ดี ๆ

ถอดความได้ว่า เอรากบง ผมหุ้ง เยื่อหุ้มมาก ไบมะเชือบ้า (ใช้มะเชือบ้าชนิดดอกสีขาว เพราะมะเชือบ้าดอกสีขาวมีพิษน้อยกว่าดอกสีม่วง) ใบกาฬก เผาตเป็นผง ใส่น้ำมวก (น้ำแช่ข้าวเหนียว) น้ำมันหมูหยด 1 เอาฝ้ายชุบยาแล้วพอกปากบาดแผลไว้ อาการจะดีขึ้น

มีข้อสังเกตว่า การรักษาโรคในคัมภีร์ยาโบลานนี้ในบางตำรับหมอฟันบ้านอีสานได้กำหนดช่วงเวลาดีกินยาเอาไว้ด้วย เช่น

กินก่อนงาย หมายถึง การกินยาก่อนอาหารเช้า

กินดีวันเดือนดับ หมายถึง การกินยาในช่วงวันแรม ด้วยหมอฟันบ้านชาวอีสานส่วนหนึ่งเชื่อว่ายาที่ใช้ในการรักษาในวันเดือนดับจะมีคุณภาพในการรักษาได้ดี โรคที่เป็นอยู่จะได้ดับสูญสิ้นไป เป็นต้น ดังตัวอย่าง

ในคัมภีร์ยาโบลานอีสานกล่าวถึงตำรับการรักษาโรคต่อย หรือ หล่อย (หน้า 62-63) ไว้ว่า ยาเป็นสูงก็ตี ต่อยก็ตี เอายอดยางพาย 7 ยอด พริก กระเทียม 7 มาบดสมกัน น้ำยาเด็ด(เหล้าเด็ด)อันตกหัวที่(หัวเหล้า)นั้น เป็นน้ำตัดกินมือเช้าก่อนงาย หายต่อย

คัมภีร์ยาโบลานอีสานได้กล่าวถึงตำรับการรักษาโรคคะยือ หรือหืดหอบไว้ (หน้า 27) ดังตัวอย่าง

เอาฮากผักพ่าปา มาหลาม ไม้ปายด้วน กินดี ๆ มือเดือนดับตีแล

ถอดความได้ว่า เอรากผักพ่าปา (สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นคำว่า ผัก ก็ได้ เป็นผักก็ได้) (ซึ่งต้นพ่าปา เป็นเครือคล้ายต้นหมากบ้า) มาหลาม ไม้ปายด้วน กินดี วันเดือนดับ ตีแล

มีข้อสังเกตว่า หมอฟันบ้านยังได้กำหนดทิศในการรักษาคนไข้ด้วย คือให้คนไข้หันหน้าไปทางทิศตะวันออก ดังตัวอย่าง ตำรับการรักษาโรคตาแดง (หน้า 55) ไว้ว่า

ขนานที่ 3 พาก 1 ให้ป็นตาไปตะวันออก กลั่นใจ เอาฮากหญ้าโคยง 3 ฮาก เอามาแขนหูเบื้องตาสอน 3 วันหายแล ฯ

ถอดความว่า กลุ่ม 1 ให้คนไข้มองไปทิศตะวันออก หมอกลิ่นใจ เอรากหญ้าโคยง 3 ราก มาห้อยหูเบื้องตาสอน 3 วัน หายแล

การใช้วิธีการรักษาโรคตาสอนด้วยวิธีที่ให้คนไข้หันหน้าไปทางทิศตะวันออก และให้หมอยากลิ่นใจนี้น่าจะมีมูลเหตุ 2 ประการ ได้แก่

ประการแรก การหันหน้าคนไข้ไปทางตะวันออกตอนเช้าเพื่อให้แสงอาทิตย์ช่วงเช้าช่วยรักษาอาการตาอักเสบ

ประการหลัง การเก็บยานั้นเป็นเทคนิคที่หมอจะต้องกลั่นลมหายใจเพื่อเอาสมุนไพรอย่างรวดเร็ว เชื่อกันว่าจะได้สมุนไพรที่สดและจะได้ตัวยาที่มีฤทธิ์แรง ขณะเดียวกันการให้ผู้ป่วยกลั่นใจขณะรักษาน่าจะเกี่ยวข้องกับความดันของลูกตา แสงอาทิตย์ที่เราได้รับนำความมีชีวิตมาสู่นเนื้อเยื่อต่างๆในร่างกายของเรา ผู้คนได้รู้เรื่องนี้มาตั้งแต่สมัยโบราณแล้วว่าแสงอาทิตย์ที่กำลังพอดีจะช่วยปรับปรุงและรักษาสุขภาพที่ดี ผลงานจากแสงอินฟราเรดจะมีผลให้โมเลกุลของของเหลวเกิดการสั่นสะเทือน เมื่อมีการสั่นสะเทือนเพิ่มขึ้น แรงเสียดทานระหว่างการเคลื่อนไหวก่อให้เกิดความร้อน ทำให้เนื้อเยื่อและโครงสร้างภายใต้ผิวหนังมีอุณหภูมิสูงขึ้น ทำให้หลอดเลือดฝอยขยายและเลือดจะไหลเวียนอย่างอิสระมากขึ้น การไหลเวียนที่ดีของเลือดจะกลับมาป้องกันความบกพร่องของกระบวนการสร้างและย่อยสลายเช่น ภาวะเลือดคั่ง กระตุ้นเซลล์เนื้อเยื่อและช่วยในการผลิตและคัด

หลังของเอนไซม์ เมื่อการทำงานของกระบวนการสร้างและย่อยสลายเป็นปกติ น้ำ ของเสีย และ สารพิษต่างๆจะสามารถถูกขับออกจากร่างกายโดยผ่านต่อมเหงื่อและวิถีทางอื่นๆ

วิธีที่ 2 ใช้สมุนไพรและคาถา

ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานส่วนหนึ่งจะมีคาถาบาลีสั้น ๆ แทรกอยู่ ดังตัวอย่างสำหรับการรักษาอาการไฟไหม้ผิวหนังตามส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย (หน้า 75-76) ไว้ว่า

ผิวามนต์เป่าไฟไหม้ว่ากุสุสัน ทะ ให้เอาน้ำเหล้าเป็นน้ำเป่าแล บทหนึ่งว่า ยันโย วะ ละ โท วะ ละ ทา โล ทะ นุ ตะ โล อัม มะ วะ ลัง ทัด เท สะ บทนี้ เสียพิษ ไฟแล ให้เป่า เสกคาถาเจ็ดทีแล ตำรายาหมอคุณจอม

ถอดความได้ว่า ให้เอาน้ำเหล้าเป็นน้ำเป่าและกล่าวคาถาว่า กุสุสัน ทะ บทหนึ่งที่ว่า ยันโย วะ ละ โท วะ ละ ทา โล ทะ นุ ตะ โล อัม มะ วะ ลัง ทัด เท สะ บทนี้เสียพิษไฟแลให้เป่าเสกคาถาเจ็ดทีแล

การรักษาอาการที่ถูกไฟไหม้ด้วยวิธีที่หมอชาวบ้านอีสานใช้น้ำเหล้าเป่าบริเวณที่ถูกไฟไหม้ ขณะเดียวกัน การกล่าวคำย่อด้วยคาถาบาลีนี้เป็นภูมิปัญญาของแพทย์พื้นบ้านที่นำเอาความเชื่อและความศรัทธาทางพุทธศาสนา และความเชื่อเรื่องเวทมนต์คาถามาประกอบเพื่อให้หมอชาวบ้านและผู้ป่วยมีขวัญและกำลังใจว่าการรักษานี้ดี ยากจะขลังมีฤทธิ์แรง สามารถรักษาโรคร้ายให้หายขาดได้ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่าชาวอีสานส่วนหนึ่งเชื่อกันว่า การที่คนเจ็บป่วยเกิดจาก 2 สาเหตุ ได้แก่

สาเหตุแรก คือ ร่างกายอ่อนแอตามธรรมชาติของแต่ละบุคคล การใช้สมุนไพรในการรักษาจะได้ผลดี

สาเหตุหลัง คือ คนไข้ถูกผีกระทำ การใช้คาถาประกอบการรักษาจะสร้างความเชื่อมั่นต่อหมอ ยา และวิธีการรักษา

ดังนั้นการกล่าวคาถาย่อของพุทธศาสนานั้น ชาวพุทธศาสนิกชนถือกันว่าเป็นการน้อมนำเอา อานุภาพพระรัตนตรัย และพระเวทวิทยาคมมาบริกรรม ภาวนา ปลุกเสกเพื่อขจัดทุกข์ภัยให้เกิดผลดีในด้านต่าง ๆ ด้วยเชื่อกันว่า สิ่งทั้งหลายที่จะทำให้เกิดมีอธิธิขึ้นมาได้ด้วยเหตุ 4 ประการ (วิพุธโยคะ รัตนรังสี และคนอื่น ๆ, 2540: หน้า 541-543) ได้แก่

ประการที่ 1 เพราะอำนาจของโอสถสาร คือ ใช้วณยาและของกายสิทธิ์ต่าง ๆ ซึ่งมีอธิธิฤทธิ์อยู่ในตัวของสิ่งของนั้น

ประการที่ 2 เพราะอำนาจของมนตรา คือ ใช้พระพุทธรูปหรือพระเวทวิทยาคมคาถาปลุกเสกเป่าเข้าไป ทำให้เกิดอธิธิฤทธิ์ปรากฏผลแต่ละอย่างขึ้นมาได้

ประการที่ 3 เพราะอำนาจของเวทคา คือ จิตวิญญูณที่เป็นเทพมาบันดาลให้เป็นไป เช่น เอาของปรมาณูมากันกำบังเข้าไว้ เป็นการป้องกันอาวุธที่เป็นอันตรายต่อเนื้อตัว

ประการที่ 4 เพราะอำนาจของจิตที่แน่วแน่เป็นสมาธิ คือ จิตที่เป็นสมาธิอย่างแน่วแน่ บันดาลให้เกิดอธิธิฤทธิ์แต่ละอย่างขึ้นมาได้ ด้วยอำนาจพลังงานของจิต

เมื่อหมอชาวบ้านรู้มนต์คาถาแล้วนำมาบริกรรมภาวนาปลุกเสกด้วยจิตเป็นสมาธิอันแน่วแน่ ดังกล่าวมาแล้วนั้น ก็จะปรากฏให้เห็นให้ได้รับโดยอัตโนมัติ ตามกรรมและกฎธรรมชาติอันเป็นฝ่ายนามธรรม ซึ่งมีอยู่ในบทคานานั่นเอง เหมือนคุณ-โทษ เป็นต้น ย่อมมีและติดอยู่กับสิ่งทั้งหลาย บรรดาอุปติอยู่ในวัฏจักรฉนั้น

หมวดที่ 6 สิ่งของเครื่องใช้

ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานได้กำหนดสิ่งของเครื่องใช้เป็นอุปกรณ์ที่จำเป็นในการปรุงยา ได้แก่

แพ	หมายถึง	ผ้าขาว/ผ้าฝ้าย
แพขาว	หมายถึง	ผ้าขาว ชาวบ้านนิยมใช้ผ้าฝ้ายบริสุทธิ์
โอทองเหลือง	หมายถึง	ขันทองเหลือง
หม้อใหม่	หมายถึง	หม้อดินใหม่
คางคก	หมายถึง	ขอบของคูก ชาวบ้านในภาคอีสานใช้คูกเป็นภาชนะในการตักน้ำ
ตอก	หมายถึง	ไม้ตอก/ไม้ไผ่หรือหวายที่จักเป็นเส้นบาง ๆ เพื่อมัดสิ่งของหรือสานตะกร้า กระบุง
ขนปิวไก่	หมายถึง	ขนไก่ที่เป็นฝอยใช้จุ่มยา รักษาอาการตาเป็นฝ้าเป็นต้น

ตัวอย่าง ตำรับการรักษาอาการตาเป็นฝ้า (หน้า 59) ที่ปรากฏในคัมภีร์ยาโบราณอีสาน
เอาปีเอียน 3 โด ห่อแพขาวใส่น้ำเหล้าเค็ด จุดไฟ ลูกอันหัวตกหัวที่ 3 ยาดนั้นใส่

ตาดี ๆ

ถอดความได้ว่า เอาปีปลาไหล 3 ตัว ห่อแพขาวใส่น้ำเหล้ากลั่น จุดไฟลูก แล้วเอาน้ำหัว 3 หยดแรกรนั้นใส่ตา ดี

ตัวอย่างตำรับการรักษาอาการตาบอดตาใส (หน้า 58) ที่ปรากฏในคัมภีร์ยาโบราณอีสานที่ว่า
เอาน้ำหมากนาว ใส่โอทองเหลือง จึงเอาฮากปังชันขาว ผนใส่ดอม จึงแจะใส่ใส ดี ๆ
ถอดความได้ว่า เอาน้ำมะนาวใส่ขันทองเหลือง จึงเอารากปังชันขาวผนใส่รวมกันจึง

แจะใส่ตาจะมองเห็นได้ชัดขึ้น

หมวดที่ 7 หมวดอื่น ๆ

คัมภีร์ยาโบราณอีสานใช้ภาษาอีสานไว้มากมาย ส่วนใหญ่มักจะเป็นหมวดคำกริยาและเป็นคำศัพท์เฉพาะในการบำบัดรักษาโรค แบ่งเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่

1. กลุ่มคำนาม เช่น

ยาโทน	หมายถึง	ยาหมัน หรือยาชนิดเดียว
ปือ	หมายถึง	สะดือ
โน	หมายถึง	เม็ด หรือเมล็ด
แมง	หมายถึง	แมง หรือแมลง
น้ำล้างชัน	หมายถึง	น้ำล้างเนื้อ
คาย	หมายถึง	เครื่องบูชาครู
ยาพายาธิลูก	หมายถึง	ยาขนานสุดท้าย
ก้า	หมายถึง	ทิศ หรือทาง
พะเยียก	หมายถึง	พะยับแดต เป็นต้น

2.กลุ่มคำกริยา เช่น

ชวดน้ำ	หมายถึง	ร่นไฟให้ร้อนแล้วนำไปจุ่มน้ำอย่างรวดเร็ว
ปิ่นตา	หมายถึง	ให้มอง
ดอม	หมายถึง	รวม
ตอง	หมายถึง	กรอง
แจะ	หมายถึง	แตะ
ฮาก	หมายถึง	อาเจียน
ฟัก	หมายถึง	ลับ
ผิดกบур	หมายถึง	ผิดสำแดง
ชี้เจ็ย	หมายถึง	สี หรือ ถู หรือเจ็ย หรือทอด เช่น จิ้นน้ำมันหมู
คือ การทอดด้วยน้ำมันหมู		
หมั่น	หมายถึง	คงทน หรือแข็งแรง
สมงา	หมายถึง	ผสมงา
สมคาม	หมายถึง	ใส่ให้พอประมาณ หรือให้พอดี
หย่ำ	หมายถึง	เคี้ยว
มาผ่า	หมายถึง	มาผสม/ปน หรือแทรกยา
ควด	หมายถึง	คว้าน เช่น ควดโนออก คือ คว้านเอาเมล็ดดอก
ฮองฮั่ว	หมายถึง	กลั่นปัสสาวะไม่ได้
เสนเสด	หมายถึง	อาการเอ็นท้องตึง
คูลิกา	หมายถึง	คลุกเคล้ากัน
วิน	หมายถึง	วิ่งเวียนศีรษะ เป็นต้น

3.กลุ่มคำวิเศษณ์ เช่น

ฮุง	หมายถึง	ชัดเจน เห็นฮุง คือ มองเห็นอย่างชัดเจน
แจ้ง	หมายถึง	สว่าง
สี่อโปง	หมายถึง	ตรงรู หรือ ตรงช่อง
ก้ำบเป็น	หมายถึง	ข้างที่ไม่เป็นโรค
มาดคออ	หมายถึง	ระคายคอ ราวกับว่ามีเสลดติดคอ
ค่าฮ้อยค่าแล	หมายถึง	มีค่ามากเปรียบกับทองคำ หนัก 100 บาท
แพงค่าฮ้อย	หมายถึง	มีค่ามากเท่ากับทองคำ 100 บาท
เทือ	หมายถึง	ครั้ง
หนัก	หมายถึง	เหนียว/มาก เป็นต้น

ตั้งตัวอย่างดำรับการรักษาโรคตาเปียก หรือตาแฉะ ที่ปรากฏในคัมภีร์ยาโบราณอีสาน (หน้า

58) ว่า

ใส่ตาดี ให้เอาหัวแห้วหมู ขมิ้นขึ้น มาตำใส่น้ำหุงข้าวเจ้า น้ำมัน หมกใส่ตองกล้วยดิบ และ

ถอดความได้ว่า ให้เอาหัวหญ้าแห้วหมู ขมิ้นชัน(ขมิ้นชัน มาตำใส่ น้ำหุงข้าวเจ้า
น้ำนม แล้วหมกใส่ใบตองกล้วยตึบ ตะเะใส่ตาดี

ตัวอย่าง ตำรับการดูแลรักษาฟันให้แข็งแรง ที่ปรากฏในคัมภีร์ยาโบราณอีสาน (หน้า 35) ว่า

เอาปลากะเต็ด 3 โต มาตัดหางทิ้งเสีย เอาแต่ตัวมาฟักเหล็กแล้วตากแดดไว้

จึงเอารากสองฟ้า ซามัด มาชูดตากแดดไว้แล้ว จึงบดผงชูอัน แล้วจึงเอายาแช่ว

ถอดความได้ว่า ให้เอาปลากะเต็ด 3 ตัว มาตัดหางทิ้งเสีย เอาตัวปลา มาสับให้แหลก
แล้วนำไปตากแดดไว้ จึงเอารากสองฟ้า ซามัด มาชูดตากแดดไว้แล้ว จึงบดผงชูอัน
แล้วจึงเอามาเป็นยาอุดฟัน

อนึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่า ภาษาและคำศัพท์ต่าง ๆ ที่ใช้ในการบันทึก บรรยาย ตำรับ
การบำบัด รักษาโรคต่าง ๆ ที่ปรากฏในคัมภีร์ยาโบราณอีสานในครั้งนี้ล้วนแต่เป็นภาษาอีสานโบราณ
และหมอชาวบ้านมักจะใช้คำศัพท์เฉพาะด้านการแพทย์พื้นบ้านอีสานซึ่งคนไทยสมัยปัจจุบันเข้าใจได้
ยาก ประกอบกับอักขรวิธีในสมัยโบราณที่ประชาชนชาวบ้านแต่ละคนได้จารไว้ในใบลานมีความ
แตกต่างกันมาก ทำให้เกิดปัญหาในการศึกษา เรียนรู้ และสืบทอดภูมิปัญญาด้านการแพทย์พื้นบ้าน
อีสาน สมควรจะมีการวิจัยทางด้านภาษาแพทย์พื้นบ้านอีสานที่ปรากฏในคัมภีร์ยาโบราณอีสานให้
กว้างขวางและลึกซึ้งต่อไป